

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ XALÍQ BILIMLENDIRIW

MINISTRIGI

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

QARAQALPAQ TILI KAFEDRASÍ

Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı fakultetiniń 4-a kurs studentı

Kdırbaeva Ulzadaniń

«Qaraqalpaq tilindegi morfemalıq sinonimiya»

degen temadaǵı

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

Kafedra baslıǵı:

f.i.d., prof. Ayımbetov M.

Ilimiy basshı:

f.i.k., doc. Patullaeva G.

Xatker:

Mámbetmuratova M.

Nókis – 2017

Jaqlawǵa ruxsat berildi:

Fakultet dekanı:	f.i.k. Allanazarov E.
Kafedra baslıǵı:	f.i.d., prof. Ayımbetov M.
Ilimiy basshı:	f.i.k., doc. Patullaeva G.

Tema: Qaraqalpaq tilindegi morfemalıq sinonimiya

Pitkeriwshi:	Kdırbaeva Ulzada
---------------------	-------------------------

Mámleketlik imtixan komissiyasınıń qararı:

U.Kdırbaevanıń «Qaraqalpaq tilindegi morfemalıq sinonimiya» degen temadaǵı pitkeriw qánigelik jumısına «_____» ball qoyılsın.

MAK baslıǵı:

MAK aǵzaları:

MAZMUNÍ

Kirisiw.....	3
I bap. Qaraqalpaq tilindegi sinonimiya qubılısı.....	7
1.1. Morfemalıq sinonimiyanıń ornı.....	10
1.2. Sinonim affiks morfemalardıń tipleri	11
1.3. Sinonim affiks morfemalardıń payda bolıwı	13
 II BAP. Sinonim affiks morfemalardıń sóz shaqaplarına qatnası... 14	
2.1. Atlıqtaǵı morfemalıq sinonimiya	14
2.1.1. Atlıqtıń sóz jasawshı sinonim affiks morfemalar	
2.1.2. Atlıqtıń forma jasawshı sinonim affiks morfemalar	
2.1.3. Atlıqtıń sóz ózgertiwshı sinonim affiks morfemalar	
2.2. Kelbetliktegi morfemalıq sinonimiya	22
2.2.1. Kelbetliktiń sóz jasawshı sinonim affiks morfemalar	
2.2.2. Kelbetliktiń forma jasawshı sinonim affiks morfemalar	
2.3. Ráwishtegi morfemalıq sinonimiya	29
2.2.1. Ráwishtiń sóz jasawshı sinonim affiks morfemalar	
2.2.2. Ráwishtiń forma jasawshı sinonim affiks morfemalar.	
2.4. Feyildegi morfemalıq sinonimiya.....	29
2.2.1. Feyildiń sóz jasawshı sinonim affiks morfemalar	
2.2.2. Feyildiń forma jasawshı sinonim affiks morfemalar	
2.5. Feyildiń funkcional formalarındaǵı sinonimika	33
 Juwmaq	36
Paydalanılǵan ádebiyatlar	50

KIRISIW

Til adamzat jámiyetiniń payda bolıwı menen **birge** payda boldı; bir ǵana dáwirdiń emes, al sonday-aq bir neshe tariyxıy dáwirdiń jemisi.

Til xalıq turmısı menen birge jasaydı, rawajlanadı hám jetilisedi. Onıń eń tiykarǵı xızmeti – sóylesiwdi ámelge asırıw ushın sóylewshi belgili bir pikirdi, mazmundı bildiriw ushın birdey yamasa óz ara jaqın mánige iye bolǵan leksikalıq til qurallarınıń kerekisin tańlap qollanadı. Bunday til quralları óz ara semantikalıq qatnasta boladı. Mánileri biri-birine jaqın yamasa sáykes til quralları arasındǵı qatnas sinonimiyalıq qatnas delinedi.

Házirgi waqıtqa shekem til biliminde hám túrkiy tillerinde sinonimler máselesi teoriyalıq jaqtan tereń izertlenilgen qızıqlı máselelerden biri. Ásirese, leksikalıq hám grammatikalıq birlikler ortasında sinonimiyalıq qatnas forma hám máni kózqarasınan keń izertlenilgen bolıp, olardıń stillik ózgesheliklerin hár bir tilde tereńirek izertlewdi talap etedi. Basqa túrkiy tiller sıyaqlı qaraqalpaq tili de mámleketlik til dárejesine kóterilgen bir payıtta sinonimlerdi, sinonimiyanı tereńirek úyreniw zárúrligi payda boldı.

Sinonimlerdi, sinonimiyalıq qubılıstı tereńnen úyreniw ushın dáslep usı túsiniqlerdi bilip alıwımız zárúr.

Sinonim degende kópshilik izertlewshiler til birlikleriniń birin-biri almastıra alıw uqıplılıǵın túsinedi, al ayırım izertlewshiler tek mánileri bir-birine jaqın bolǵan til birliklerin sinonim dep qaraydı. Óz ara almastıra alıw uqıplılıǵı degende, birinshiden, sinonimlik qatnastaǵı sózlerdiń mánisi boyınsha birin-biri almastırıwı, ekinshiden, birdey kontekstlerde bir sózdiń ekinshisiniń ornına qollanıla alıw múmkinshiligi túsiniledi. Usı eki faktor sinonimlerdi anıqlawdaǵı tiykarǵı kriteriy bolıp tabıladı. Al, sinonimiya – til bilimindegi qubılıs. Máselen, *qas penen kózdiń arasında* sóz dizbeginiń ornına

kózdí ashıp jumǵansha dizbegi, al *ádepsiz* dórendi sóziniń ornına *biyádep* sóziniń almastırılıp qollanıwı múmkin. Birinshi mısál frazeologiyalıq sinonim bolsa, keyingi mısálda affiks affiks morfemalar óz ara sinonimlik qatnasta qollanılgan.

Sinonimlerdi izertlew hám onıń hár túrli nızamlıqların ashıw usáǵan máseleler menen birge tildıń leksikasınıń baylıǵın kórsetetuǵın sinonim sózlerdi jıynaw, sonday-aq sinonimlik sózlik dúziw qusáǵan ámeliy máseleler házirgi kúnde áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Hár bir adam sinonim sózlerdiń mánilerin ajratıp, olardı óz ornında qollanıwı oǵada áhmiyetli. Tildıń leksika tarawında bolǵan ózgerisler sinonimlerge de óz tásirin tiygizedi. Ásirese, sinonimlerde mánilik jaqtan bolǵan ózgerisler kóp gezlesedi. Sonlıqtan da, sinonimlerdi akademik V.V.Vinogradov «tariyxıy ózgerip otıratuǵın semantikalıq kategoriya» dep kórsetedi. Bunday ózgerisler jámiyetlik turmıstıń ósip rawajlanıwı menen payda boladı. Sinonimlerdiń ózine tán qollanıw qásiyetlerin úyreniw qaraqalpaq til bilimi ushın teoriyalıq hám praktikalıq áhmiyetke iye. Sonıń menen birge sinonim sózlerdi úylesimine qaray ornın tawıp qollana biliw kerek.

Túrkiy tillerinde leksikalıq sinonimiya, frazeologiyalıq sinonimiya máselelerinde ilimiy izertlew jumısları islendi. Máselen, ózbek tilinde leksikalıq sinonimiya boyınsha A.Hojiev, Sh.Rahmatullaev, R.Qunǵurov, M.Mirtojiev, R.Qochqortoevlardıń hám t.b. miynetlerinde ayılǵan.

Prof. A.Tojiev óziniń «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати» atlı miynetinde leksikalıq sinonimlerdi hártárepleme úyrenip tereń izertlegen [30].

Sh.Rahmatullaev «Ўзбек тили фразеологизмларининг изоҳли луғати» degen miynetinde frazeologiyalıq sinonimiya máselesin tereń úyrengen hám olardıń semantikalıq táreplerin ashıp bergen [23].

U.Tursunov, Sh.Muxtorov, Sh.Rahmatullaevlar tárepinen baspadan shıqqan «Хозирги ўзбек тили» sabaqlıǵında sinonimler máselesi semantikalıq jaqtan keń hám tereń bayanlangan.

Qaraqalpaq tilindegi sinonimler dáslep leksikologiya ishinde E.Berdimuratov tárepinen izertlenildi. Onıń «Хэзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы» miynetinde [10], joqarı oqıw orınlarınıń studentleri ushın «Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya» sabaqlıǵında da keńnen toqtaǵan.

Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń ózgeshelikleri boyınsha A.Bekbergenov óziniń «Қарақалпақ тилинде лексикалық синонимлердиң пайда болыў жоллары» degen maqalasında adamzat jámiyetiniń rawajlanıwı menen birge til onıń sózlik sostavı da ósip, hár qıylı ózgerislerge ushırap otıradı, yaǵnıy til jańa sózlerdi payda etedi, sóytip tildegi sinonimler kóbeyip otıradı» - dep kórsetken edi hám tildegi sinonimlerdi leksikalıq hám grammatikalıq sinonimler dep eki túrge bóledi.

Sózlik sostav qanshama bay, kólemli bolsa, til sonshama bay rawajlangan boladı dep kórsetken ilimpaz M.Qálenderov «Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлери» degen jumısında qaraqalpaq tilindegi sinonimler, onıń ózgeshelikleri, sinonimiya qubılısı ilimiy planda izertlendi. Ilimpaz tárepinen monografiya [18], sózlik [16] baspadan shıǵarıldı. Soǵan qaramastan, qaraqalpaq tilindegi sinonimiya qubılısı elede qayta kórip shıǵıwdı talap etpekte, sebebi qaraqalpaq tiliniń múmkinshiligi ádewir keńeydi, ayırım jańa-jańa túsinikler payda bola basladı, burın til qubılıslarına formal grammatikalıq kózqarastan qaralǵan bolsa, házirgi dáwirde sinonimiyanı teoriyalıq, semantikalıq, funkcionallıq kózqarastan úyreniw aktual` máselelerden sanaladı. Mine, usı kózqarastan kelip shıǵıp

biz pitkeriw qánigelik jumısımızda affiks morfemalıq sinonimiya máselesin semantikalıq jaqtan úyreniwdi maqset etip qoydıq. Usı maqsetti ámelge asırıw ushın tómendegishe wazıypalar belgilendi:

- eń kóp sinonim affiks morfemalardıń qollanılıwın, feyil, atlıq hám ráwish sóz shaqaplarında úyreniw;
- hár bir sóz shaqabına tiyisli affiks morfemalardı sinonim affiks morfemalar menen salıstırıw hám olardıń mánilerin túsindiriw;
- sinonim affiks morfemalardıń ózgesheliklerin, qollanılıw keńligin anıqlaw;
- affiks morfemalardıń mánilerin úyreniw.

Til biliminde sinonimiya qubılısın úyreniw boyınsha bir qansha izertlewler islengen. Bul miynetlerde onıń tábiyatı, múmkinshiligi ózine tán basqa ózgeshelikleri, tilde tutqan ornı sıyaqlı máselelerge itibar berilgen.

Sinonimiya qubılısın úyreniw barlıq waqıtta til biliminiń de eń aktual` máseleleriniń biri bolıp kelgen. Sinonimlerdiń ámeliy áhmiyeti júdá úlken bolıp, birinshi náwbette, ol yaki bul tildiń qaysı dárejede bay ekenligin, rawajlanıwın belgilese, ekinshiden, kórkem ádebiyatta ulıwma sóylewde tásirsheńlikti támiyinleydi.

I BAP. QARAQALPAQ TILINDEGI SINONIMIYA QUBÍLÍSÍ

Sinonimiya grekshe sóz bolıp, atlas, mániles degen mánini bildirip, til birlikleriniń mánileri sáykes keletuǵın semantikalıq qatnaslardıń túri. Ol til biliminiń leksikalıq, frazeologiyalıq, grammatikalıq, sóz jasalıw tarawlarına da tán.

Sinonimiya adamzat dúnyasındaǵı ózgesheliklerdi sáwlelendiretuǵın, tipologiyalıq jaqtan hár túrli tillerdiń barlıǵında bar bolǵan qubılıs. Sinonimiyaniń tábiyatı til birlikleriniń semantikalıq jaqtan jaqınlıǵı menen anıqlanadı, bul boyınsha izertlewshiler sinonimiyalıq birliklerdiń arasında tolıq sáykeslik bolatuǵının dálillese, geybirewleri olardıń birlikleriniń arasında azı-kem mánilik hám stilistikalıq ayırmashılıqlardıń bolatuǵının aytqan. Aldıńǵı kózqaras boyınsha oy-pikirdi bildiriwde ózgertip aytıwda, keyingi kózqaras pikirdiń hár qıylı sıpatın, máni-mazmunın ashıwda júdá zárúr bolıp tabıladı. Solay da, sinonimiya xızmetindegi ayırıqshası leksikalıq sinonimler sanaladı.

Sinonimler, ádette bir predmetti, belgili is-háreketti hár tárepleme atap, biri-biri menen jaqınlasadı, biraq olar biri-birinen ózleriniń mánilik reńkleri menen, stilistikalıq boyawları menen ózgeshelenedi: *úlken – náhán, gidiman, taynapır, sóyledi – pikirin bildirdi*. Bul sózler mánilik jaqtan qansha jaqın bolǵanı menen olardıń qollanıwında mánilik reńkleri baslı rol atqaradı, sonlıqtan da olar hámme waqıtta birin-biri almastıra bermeydi. Usıǵan baylanıslı sinonimlerdi tilde qollanıwda olardıń tiykarǵı eki funkciyası kórsetiledi:

1) Differenciya funkciyası – bildiriletuǵın túsiniktiń reńklerin kórsetiw ushın tiykarǵı funkciya;

2) Теңлік функциясы – стилстикалық мақsetте bir aйтқанды қayталамау үшін сөзди сөз арқалы түсindiriw hám т.б.

Лексикалық синонимия да, грамматикалық синонимия да тилдің тutas синонимиялық sistemasının hár қылы tarawлары болып esaplanadı. Demek, синонимлерди аныqlawda olардағы ulıwmalıq (öz ara теңлік, өз ara birin-biri almastırıw uқыплılığı) hám ayırmashılıq tiykarғы belgileri болып esaplanadı.

Ulıwmalıq hám ayırmashılıq грамматикалық синонимлерди ажратıwdıń tiykarı boladı.

Грамматикалық синонимлер bir mazmundı ayırım сөз formaları, сөз dizbekleri, gápler менен bildiredi, biraq olар özleriniń strukturası hám soған baylanıslı грамматикалық mánileri boyınsha bir-birinen ózgeshelenedi. Грамматикалық структура hám грамматикалық máni ayılған pikirge qanday da bir mánilik reńk beredi.

Aytılıp ótilgenindey, синонимлерди аныqlawda olardıń birin-biri almastırıwı baslı kórsetkishtiń biri болып tabıladı. Biraq, leksikada birin-biri almastıra alatuғын сөзлердің barlıғы da синоним bola bermeydi. Sonday-aq, грамматикada da birin-biri almastıra alatuғын грамматикалық qurallar da bir синонимlik qatarға kire bermeydi. Sonlıqtan da, leksikologiyadaғы sıyaqlı грамматикada da uqsas hám синоним грамматикалық formalardı, сөз dizbeklerin аныqlaw kerek boladı. Грамматикалық синонимика – morfologiyalıq синонимика hám sintaksislik синонимика болып ekige bólinedi.

Грамматикалық синонимиканыń ayırım kórinisleri til biliminde XIX ásirdegi izertlewlerde (A.X.Vostokov, F.I.Buslaev hám т.б.) сөз etilgen bolsa da, birinshi ret problema sıpatında kótergen A.M.Peshkovskiy boldı [20]. Ol грамматикалық синонимлерди morfologiyalıq hám sintaksislik dep bóledi, biraq olardıń hár birin аныqlawdıń ornına «грамматикалық mánisi boyınsha bir-birine jaqın сөзler hám сөз dizbekleriniń mánileri», – dep аныqlama beredi.

A.N.Gvozdev óziniń rus tiliniń stilistikasına arnalǵan miynetinde grammatikalıq stilistikaǵa keńirek toqtaǵan. Jumıstıń «morfologiya», «sintaksis» bólimlerinde hár tarawǵa tiyisli sinonimler berilgen. Máselen, ol mánileri bir-birine jaqın hám geyde birin-biri almastıra alatuǵın hár qıylı seplik formaların morfologiyalıq sinonimler dep ataydı [11].

Solay etip, grammatikalıq sinonimikani anıqlawda elege deyin belgili bir printsip joq, grammatikalıq sinonimikaniń ne ekenligi, onıń sintaksislik hám morfologiyalıq bolıp bóliniw sebepleri elede tereńirek izertlewdi talap etedi.

1960-jıllardan baslap grammatikalıq sinonimikani izertlew túrkiy tillerinde qolǵa alına basladı. İzertlewshilerdiń dıqqatı bul máselede, tiykarınan, sintaksislik sinonimlerdi izertlewge qaratıldı.

Ózbek tilinde arnawlı izertlew obykti sıpatında izertlewshilerden B.Toychiboev, arnawlı maqalaları menen S.Akbarovlar kórindi [3].

Al, qaraqalpaq tilinde bul másele ele arnawlı izertlenilmedi. Tek A.Bekbergenovtıń stilistikaǵa arnalǵan miynetinde qaraqalpaq tilindegi ayırım seplik formalarınıń mánilik jaqtan jaqınlasıp sinonim bolıwı, sonday-aq baǵınıńqılı qospa gápler menen feyil toplamlarınıń sinonim bolıp keliwi qısqasha sóz etilgen [7].

Grammatikalıq sinonimlerdi klassifikaciyalawda, tiykarınan, úsh túsiniq – paralleller, variantlar, sinonimler bassılıqqa alınadı. Tilde qanday da bir mazmundı hár qıylı grammatikalıq qurallar menen ańlatıw múmkin hám bunday qurallar belgili bir kontekstlerde birin-biri almastıra aladı: *kórgenli berli – kórgennen keyin, ásterek – ástenlew*. Bunday formalar *grammatikalıq paralleller* dep ataladı. Grammatikalıq paralleller túsiniqi stilistika arqalı málim. Olar óz-ózinen morfologiyalıq hám sintaksislik

paralleller bolıp bólinedi. Morfologiyalıq paralleller eki túrli boladı: morfologiyalıq variantlar hám morfologiyalıq sinonimler.

Morfologiyalıq paralleller tek grammatikalıq mánilerge iye boladı: *kelterek – keltelew, kóriw – kórmek hám t.b.*

Morfologiyalıq sinonimler bir-birinen tek grammatikalıq mánini bildiriw forması menen ǵana emes, sonday-aq sol grammatikalıq mániniń qosımsha mánilik reńkleri menen de ózgeshelenedi: kitaptı oqı – kitaptan oqı, ǵápke túsiniw – ǵápti túsiniw. Morfologiyalıq sinonimlik qatnaslar forma jasawdaǵı hám sóz ózgertiwdegi ayırım formalar arasında júzege keledi, bul formalar arqalı olardaǵı ulıwmalıq hám ayırmashılıq kórinedi. Bir sóz shaqabına hám bir morfologiyalıq kategoriyaǵa kiretuǵın tek ulıwma grammatikalıq mániniń reńkleri menen ózgeshelenetuǵın sóz ózgeriw hám forma jasawdıń formaları morfologiyalıq sinonimler boladı. Bunday grammatikalıq formalar analitikalıq, sintetikalıq hám aralas usıllar menen jasalıwı múmkin. Al, sintaksislik sinonimler – birdey grammatikalıq poziciyada turıp bir mazmundı atqaratuǵın hám grammatikalıq mánilerdiń reńkleri menen birge bir-birinen ózgeshelenetuǵın hár qıylı strukturadaǵı konstrukciyalar.

1.1. Morfemalıq sinonimiyaniń ornı

Tilde grammatikalıq sinonimiyaniń eki túri de – morfologiyalıq hám sintaksislik sinonimiya qubılısları júdá kóp paydalanıladı. Morfologiyalıq sinonimiyaniń ayırıqsha bir bólegi affiks morfemalıq sinonimiya da ayırıqsha ózgesheliklerge iye.

Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalıq sinonimiyaǵa tek ayırım miynetlerde toqtalǵan. Bul ele izertlew obyektı bolmaǵan másele.

1994-jılı shıqqan «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası (sóz jasalıw hám morfologiya)» akademiyalıq grammatikasında affiks morfemalardıń arasındaǵı óz ara semantikalıq qatnaslardı, onıń biri affiks morfemalıq sinonimiya haqqında, atlıqlardıń sinonimiyası haqqında túsinik berilgen [27].

Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalardıń sinonimlik qatnası hám onıń ózgesheliklerine M.Qudaybergenov «Қарақалпақ тилиниң морфемикасы» [19] arnawlı toқтаǵan, sinonim bola alatuǵın affiks morfemaǵa sıpatlama bergen.

100 studentlerine arnalǵan A.Dáwletov, M.Dáwletov hám M.Qudaybergenovtıń avtorlıǵında baspadan shıqqan «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya» sabaqlıqlıǵında [1]. affiks morfemalıq sinonimiyaǵa toqtap ótken.

Morfemalıq sinonimiya – seslik dúzilisi hár qıylı, mánileri birdey yaqı bir-birine jaqın bolǵan affiks morfemalardı payda etetuǵın qubılıs. Mısalı: bilgir – bilgish. Bul sózler mánilik jaqtan sinonim, ondaǵı affiks morfemalar da sinonim bolıp tur : -gir ~ -gish. Tiykarınan, birdey xızmettegi affiks morfema óz ara sinonim bola aladı: xızmet+shi (atlıq jasawshı); xızmet+ker (atlıq jasawshı).

1.2. Sinonim affiks morfemalardıń tipleri

Qaraqalpaq tilindegi barlıq túrdegi affiks morfemalar – sóz jasawshı, forma jasawshı hám sóz ózgertiwshı affiks morfemalar da sinonim affiks morfemalar bola aladı. Tiykarınan, affiks morfemalardıń sinonim bolıwı ushın baslı ólshem olar birdey xızmet atqarıwı kerek. Máselen, bunday sıpatqa iye affiks morfemalar birdey sóz shaqaplarına tiyisli sózlerge qosılıp, sinonim

bola aladı, yaǵnıy qálegen sóz shaqabına qosıla bermeydi. Usı ózgesheliklerin esapqa alıp olardı tómendegishe tiplerge bólemiz:

I. Sóz jasawshı sinonim affiks morfemalar. Bunda tek sóz jasawshı affiks morfema menen sóz jasawshı affiks morfema bir-biri menen sinonim bolıw sıpatına iye boladı. Bul tip qaraqalpaq tilinde aktivirek:

1) atlıq jasawshı sinonim affiks morfemalar: sebepshi ~ sebepker, xızmetshi ~ xızmetker (-shi ~ -ker);

2) kelbetlik jasawshı sinonim affiks morfema: ayıplı; ayıpker (-lı ~ -ker), aqılsız; biyaqıl (-sız ~ biy), tebegen; tebewik (-egen ~ ewik), tanımalı; tanıǵısh (-malı ~ -ǵısh).

II. Forma jasawshı sinonim affiks morfemalar. Bunda da tek forma jasawshı affiks morfema menen forma jasawshı affiks morfema bir-biri menen sinonim bola aladı:

1) *atlıqtıń sub`ektiv baha formaları*: apay ~ apajan (-y ~ -jan);

2) *kelbetliktiń dáreje formaları*: aǵıraq ~ aqlaw (-raq ~ -law);

3) *ráwishtiń dáreje formaları*: kóbirek ~ kóplew (-irek ~ -lew);

4) *kelbetlik feyil – hal feyil*: baratuǵın jer ~ barajaq jer, kelejaq ~ kelmekshi, barıp ~ bara, kelgeli ~ kelgennen, almaqta ~ alıwda, barmaq kerek ~ barıw kerek.

III. Sóz ózgertiwshi sinonim affiks morfemalar. Qaraqalpaq tilindegi sóz ózgertiwshi formalar arasında sinonimiya qubılısı seplik formaları arasında ushırasadı. Olar tómendegishe:

1) Barıs sepligi ~ orın sepligi: paxtaǵa – paxtada;

2) Iyelik sepligi ~ shıǵıs sepligi: *adamlardıń biri* - *adamlardan biri*;

3) Iyelik sepligi ~ barıs sepligi: *mákankomnıń baslıǵı* – *mákankomǵa baslıq*;

4) Tabıs sepligi shıǵıs sepligi: *kitaptı oqıdım* – *kitaptan oqıdım*.

1.3. Sinonim affiks morfemalardıń payda bolıwı

Qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń etimologiyası arqalı kópshilik sózlerdiń, affiks morfeması menen birge ayırım sózlerdiń de kirip kelgenin jaqsı bilemiz. Sol kózqarastan ayırım sinonim affiks morfemalar tómendegi jollar menen payda bolǵan:

1) Basqa tillerden affikslerdiń ózlestiriliwi arqalı payda bolǵan: -shı// -shi ~ -ker// -ger: *xızmetshi* ~ *xızmetker*, *sebeptshi* ~ *sebeptker*, *palshı* ~ *palker* *hám t.b.* Mısalı:

Palkerge barma, basındı qayǵıǵa salma.

Zer qádirin zerger biler.

Sawdager esapqa bayıydı (naqıl).

-shı// -shi affiks affiks morfeması arqalı belgili bir lawazımda yamasa xızmette isleytuǵın adamdı (*basshı*, *tárbiyashı*, *náwbetshi*, *isshe*, *sınshı*) ańlatıp kelse, -ker// -ger affiks morfeması arqalı belgili bir lawazımdı yamasa bir iske uqıplılıqtı (*talapker*, *hiyleker*, *shıpaker*) bildiredi.

Bul affiks, tiykarınan, tilimizge tájikshe sózlerdiń quramında kelip kirgen, qaraqalpaq tilinde onıń járdeminde jasalǵan sóz joq. [Ilimiy grammatikada ol atlıq jasawshı hám kelbetlik jasawshı affiks sıpatında úyrenilgen: *hiyleker*, *isker*, *gúnakar* \[27\].](#) Mısalı:

Bul naǵız qasımker adam eken (Ó.Xojaniyazov).

2) Affiks morfemalardıń mánilik jaqtan ózgerislerge ushırawı arqalı payda bolǵan. Buǵan seplik jalǵawlarınıń bir-biri menen sinonim bolıp qollanılıwın mısal etsek boladı.

3) Qospa affiks morfemalarınıń bir-biri menen sinonimlik qatnasqa túsiwi arqalı payda bolǵan. Buǵan betlik emes feyil formalarınıń sinonim bolıwın kórsetiw múmkin [\[Qudaybergenov M., Qazaqbaeva A., Qurtchaev A. Qaraqalpaq tiliniń teoriyalıq grammatikası. Nókis, 2017, 34-35-betler\].](#)

II BAP. SINONIM AFFIKS MORFEMALARDÍŃ SÓZ SHAQAPLARÍNA QATNASÍ

2.1. Atlıqtağı affiks morfemalıq sinonimiya

Belgili bolğanınday, sóz jasaw usıllarınan affiksaciya usılı arqalı dórendi sózlerdiń jasalıwı qaraqalpaq tilinde ónimli qubılıs. Affiksaciya usılı arqalı adam atları, qural, buyım atları, orın atları hám abstrakt atlıqlar jasaladı. Olar, tiykarınan, arnawlı atlıq jasawshı affiks morfemalar járdeminde atlıq (menshikli atlıqlar), kelbetlik, eliklewish hám az muǵdarda sanlıq, ayırım jaǵdaylarda almasıqlardan da jasalıwı múmkin.

2.1.1. Atlıqtıń sóz jasawshı sinonim affiks morfemaları

Qaraqalpaq til biliminde sózlerdiń jasalıwı, sóz jasaw usılları boyınsha bir qansha izertlewler jumıslarınıń alıp barılǵanlıǵı málim. Soǵan qaramastan, bul máseleniń kóplegen tárepleri ele tereń úyrenilgen joq. Bul jaǵınan úlken ilimiy isler islew búgingi kúnniń aktual` máseleleriniń biri.

Belgili bolğanınday, affiksaciya usılında atlıqtıń jasalıwı ózbek tilinde tiykarǵı usıllardan biri bolıp esaplanadı. Atlıqlar bul usıl menen jasalganda sóz jasawshı affiksler, tiykarınan túbirden keyin jalǵanǵan. Sebebi, qaraqalpaq tilinde, tiykarınan prefiksler (-biy, -na, -ná) joq. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde keń qollanılıp kiyatırǵan prefikslerdiń barlıǵı da parsı-tájik tillerinen ózlesken bolıp, olar tiykarınan kelbetlik jasawshılar sıpatında qaraladı.

Affiksaciya usılı arqalı atlıqlardıń mınaday túrleri – adam atları, qural, buyım atları, orın atları hám abstrakt atlıqlar jasaladı. Atlıqlar arnawlı atlıq jasawshı affiksler járdeminde atlıqlardan (menshikli atlıqları),

kelbetliklerden, eliklewishlerden hám az muǵdarda sanlıqlardan, ayırım jaǵdaylarda almasıqlardan jasalıwı múmkin.

Házirgi qaraqalpaq tilinde atlıq jasawshı affiksler muǵdar jaǵınan kóbirek bolıp, olardıń ayırımları ónimsiz affiksler.

Sonday-aq, ayırım affiksler túpkilikli qaraqalpaq tilinde bolsa, ayırımları joqarıda aytqanıımızday basqa tillerden ózlesken. Atap aytqanda, eń ónimli -shı/-shi affiksi túpkilikli qaraqalpaq tiliniki bolsa, qalǵan barlıq menshikli atlıqlardı jasawshı affiksler basqa tillerden ózlesken.

Zat, buyım hám qural atamaların jasawshılardıń derlik barlıǵı qaraqalpaq tiline tán.

Házirgi waqıtta -shı/-shi affiks morfeması eń ónimli menshikli atlıq jasawshı affiks morfema bolıp tabıladı. Bul affikstiń menshikli atlardı jasaw ózgesheligin M.Qashǵariy de kórsetip ótken edi [15;483]. Demek, menshikli atlıqlardıń jasalıwı uzaq tariyxqa iye bolıp, bir neshe ásirlik til rawajlanıwınıń nátiyjesi.

Bul affiks morfemanıń kelip shıǵıwı haqqında júdá kóp pikirlerdiń aytılwına qaramay, bul affiks morfemanıń kelip shıǵıwı máselesi tolıq túrde sheshilgen emes.

Prof. A.A.Ǵulamov bul affiks morfema dáslep -sh formasında bolıp, soń -i qosılıwı nátiyjesinde payda bolǵanlıǵı haqqında aytqan: *súy-in-shi, súy-in-ish*.

-shı/-shi affiksi. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde -shı/-shi affiks morfeması ańlatqan mánini basqa tillerden ózlesken arnawlı affiks morfemalar arqalı ańlatıw múmkin. Máselen, -shı/-shi affiks morfemasınıń bir mánisin -kesh affiks morfeması, bir mánisin -ker affiks morfeması, qalǵan mánilerin -paz, -dar, -man, -qın, -wıl, -zada, -zat sıyaqlı affiks morfemalar

da bildiredi: *xızmetshi, xızmetker, arbashi, arbakesh, shıpaker, palshi, baǵman, tutqın, Ayzada, shaxzada, periyzat, hasılzada, jasawıl, qarawıl* hám.t.b.

Demek, bul kórsetilgen affiks morfemalar semantikalıq jaqtan birdey funkciyalı affiks morfemalar. Bunday affiks morfemalar til biliminde allomorflar dep ataladı. Allomorf – forması hám mánisi bir-birine jaqın morf. Quramında -shı// -shi affiks morfeması bar bolǵan sóz tiykarları abstrakt atlıqtı ańlatsa yamasa ayırım konkret, biraq sanawǵa bolmaytuǵın atlıqlar bolıp -shı// -shi affiks morfemasın qabıl etkennen keyin payda bolǵan sózler usı túbirden ańlatılǵan predmetti tayarlawshı, ósiriwshi, baǵıwshı adamlardı bildirgende, quramında -ker affiks morfeması bar bolǵan sózlerdiń usınday mání ańlatqan jaǵdayı menen sinonimlik qatnas payda etedi.

1) -shı// -shi hám -ker, -ger affiks morfemalarınıń sinonimlik qatarları: *qıyanetshi – qıyanetker, xızmetshi – xızmetker, sebepshi – sebepker, duwashı – duwager, talapshı – talapker, palshi – palker* hám t.b. Mısalı:

Sharwanıń túbi keńes, Sawdagerdiń túbi qarız (naqıl).

Sawdager esapqa bayıydı (naqıl).

Palkerge barma, basındı qayǵıǵa salma (naqıl).

Berilgen mısallardaǵı *sawdager, palker* sózleri stillik maqsetlerde sawdashı, palshi kórinisinde qollanıluwı múmkin. Lekin, tómende berilgen mısallardaǵı *urashı, oraqshı, balıqshı* sózleri bolsa -ker affiks morfeması arqalı jasalǵan ekinshi sinonimlik qatarlar dúzbeydi. Mısalı:

Urashınıń da ózine ılayıq qonaǵı bar (naqıl).

Oraqshınıń jamanı oraq tańlaydı (naqıl).

Diyqandiki jıl da árman, balıqshınıki kúnde árman (naqıl).

Tildegı **sebepshi hám sebepker** sózleri tiykarǵı mánilerge qaray teń bolsa da, biraq sebepker sózinde mání biraz bórttirilgen, kúshlirek ańlatılǵan. Sonday-aq, bul sóz kóbirek kitabıy stil'ge, al sebepshi sózi bolsa awızeki sóylew, ápiwayı xalıq tiline tán ekenligi menen ajralıp turadı. Kórsetilgen mısallardıń ayırımlarında (sawdashı, palshı) -shı ornında -ker affiks morfemasın yamasa -ker ornında -shı affiks morfemasın qollanıw múmkin. Soǵan qaray -shı hám -ker affiksleri bir-biriniń sinonimiyalıq ekvivalenti sıpatında qaralıwı múmkin.

Demek, -shı affiks morfeması menen -ker affiks morfeması (variantları: -shi, -ger) tómendegishe jaǵdaylarda:

a) olar qosılıp kelgen sózler abstrakt túsiniklerdi bildirip kelgende;

b) olar qosılıp kelgen sózler konkret túsiniklerdi bildiretuǵın bolsa, bul konkret sózlerden ańlatılǵan predmetler sanalmaytuǵın bolǵanda;

v) hár eki affiks morfema da tiykarınan adam atları quramında qollanıp kelgende hám dórendiler baslawısh yaki tolıqlawısh wazıypasında qollanǵanda;

g) geypara waqıtta bul affiks morfemalar bar bolǵan dórendiler anıqlawısh xızmetinde kelgende bir-biri menen sinonimiyalıq qatnastı payda etedi.

2) -shı// -shi hám -kesh affiks morfemalarınıń sinonimlik qatarları.

-shı// -shi affiks morfeması túbirden ańlatılǵan predmetti basqarıwshı, júrgiziwshı adamlardı bildirip kelgende, sonday-aq ayırım abstrakt atlıqlarǵa qosılıp kelgende -kesh affiks morfeması oǵan sinonim bolıp keledi: *túyeshi – túyekesh, arbashı – arbakesh* hám t.b.

Belgili bolǵanıday-aq -kesh affiks morfeması, tiykarınan, parsısha-tájikshe sózlerdiń feyiliniń túbiri bolıp, ózbek tilinde affiks morfema sıpatında ózlesken. Mine, usı ózgeshelikler olardıń óz ara sinonimiyalıq qatnasta bolıwı ushın tiykar boladı. Máselen, túyeshi – túyekesh sinonimlik qatarında túyeshi mánisin túyekesh beredi, sebebi bul sóz qaraqalpaq tilinde eki mánide qollanıladı:

1. Túyekesh I – túye jayıwshı, túye baǵıwshı;
2. Túyekesh II – túye menen júk tasıwshı.

Bunnan túyeshi sóziniń mánisi házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde túyekesh sózi arqalı bildiriledi hám usı mánisine qaray bul eki sóz mánilik jaqtan teń keledi. Joqarıdaǵı sózler de usı mánide qollanılıp kelingен.

Demek, házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde -shı affiks morfemasına -kesh affiks morfeması olar da ayırım konkret atlıqlarǵa hám ayırım abstrakt atlıqlarǵa jalǵanǵanda sinonim bolıp keledi. Sonda da, olardıń konkret atlıqlarǵa qosılıp kelip óz ara sinonimlik qatnasqa túsiwi júdá az ushırasadı, túyeshi – túyekesh tipindegi sózler júdá az sanda.

3)-shı// -shi hám -man affiks morfemalarınıń sinonimlik qatarı. Bul affiks morfemalardıń sinonimliliǵı júdá az, hátteki joqtıń qasında -man affiks morfeması, kóbinese belgili bir kásip hám orın mánisindegi atlıqlar jasaladı:

1. Jılqıshı I – jılqıman (jılqı baǵıwshı adam, jılqıshı);
2. Jılqıshı II, kóbinese túnde júretuǵın, ayaqları uzın boz reńli qus.

4) -ban hám -ker affiks morfemalarınıń sinonimlik qatarı. -ker affiks morfeması arqalı belgili bir kásip penen shuǵıllanıwshı adam mánisindegi atlıq jasaladı; -ban belgili bir kásip hám orın mánisindegi atlıqtı jasadı: *talaban* – *talapker*. Talaban – tileginde bar, qálewshı, qushtar;

talapker – dawager, haqı talap etiwshi, bir nárseni óndirip alıw ushın sudqa arza beriwshi.

5) **-ma hám -ıq affiks affiks morfemalarınıń sinonimlik qatarı.** -ma affiks morfeması bul sinonimlik qatardı dúziwde feyil tiykarlarına jalǵanıp atlıq jasap kelgen: uy-ma – jayılıp jatqan qoyıw batpaq, batpaqlıq, balshıq; uy-ıq – suwdıń túbine shókken qoyıw batpaq.

6) -ıq hám -ım affiks morfemalarınıń sinonimlik qatarı.

-ıq affiks morfeması feyil tiykarlı dórendi atlıqtı jasaydı: *sal-ıq, buyr-ıq, siz-ıq;*

-ım affiks morfeması, tiykarınan, sóz jasawshı sıpatında emes, sóz ózgertiwshi affiks morfema sıpatında úyrenilip kiyatır, lekin onıń geypara waqıtları sóz jasaw xızmetine iye ekenligin tómendegi sózler arqalı anıqlawǵa boladı: *tartım, qoqım, salım: salıq – xalıqtan alınatuǵın alım; salım – salıq, tólem, alım.* Demek, bul sózler arqalı eki affiks morfemanıń jalǵanıwı arqalı birdey mánige iye sózler jasalǵanın kóriwge boladı.

2.1.2. Atlıqtıń forma jasawshı sinonim affiks morfemaları

-y hám -jan sinonim affiks morfemaları.

Qaraqalpaq tilinde atlıqtıń forma jasawshı affiks morfemaları arasında sinonimiya qubılısı sóz jasawshı affiks morfemalarǵa qaraǵanda ónimli emes, yaǵnıy az ushırasadı. Máselen, atlıqtıń sub`ektiv baha formaları bolǵan **-y affiks morfeması** menen **-jan affiks morfeması** óz ara sinonim affiks morfemalar: *aǵay – aǵajan, jeńgey – jeńgejan, apay – apajan.* Mısalı: Jeńgey esikti ashıp ketken bolsa, apań shamallap qalatuǵın boldı-aw! (Sh.Seytov). Bul awıl saqshısı Ernazar aǵaydın hayalı Gúlpasha jeńgey eken (Á.Shamuratov).

Mısallarda berilgen jeńgey, aǵay sózleriniń ornına olarǵa sinonim bolǵan jeńgejan, aǵajan sózleri stil`lik maqsetlerde baylanıslı qollanıladı, olar báhá sinonimlik qatnastaǵı sózler menen almasıp qollanıla almaydı.

2.1.3. Atlıqtıń sinonim sóz ózgertiwshi affiks morfemaları

Qaraqalpaq tilinde sóz ózgertiwshi affiks morfemalar arasında seplik formaları óz ara sinonim bola aladı. Álbette, bul sinonimiyalıq qubılıs óz aldına arnawlı másele, arnawlı tema etip úyreniledi. [12: 137;]

Házirgi qaraqalpaq tilindegi seplik formalarınıń mánisi boyınsha jaqınlasıp, biri-biriniń xızmetinde qollınılıw jaǵdayların, bul jaǵdayda olardaǵı uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı anıqlaw hár bir seplik formasınıń sinonimlik qatnasqa túsiw múmkinshiliklerin hám sebeplerin ashıp kórsetiw hám sinonimlik qatnastaǵı sepliklerdiń ózgesheliklerin úyreniw, onı hár tárepleme izertlew M.Embergenovanıń ilimiy jumıslarında aytıldı. [12]

Sepliklerdiń sinonimiyası degende, álbette, olar hámme waqıtta birin-biri mánisi, xızmeti hám baylanısı boyınsha almastıra aladı dep túsinbew kerek, olardaǵı sinonimlik qatnas mánilik jaqınlıǵı boyınsha tek ayırım kontekstlerde ǵana kórinedi. Sepliklerdegi usınday sinonimiyalıq qatnaslardıń aktivlesiwi tómendegi jaǵdaylarǵa baylanıslı:

A) qaraqalpaq tiliniń sońǵı waqıtları funkcional` rawajlanıwına baylanıslı boladı;

B) rus tiliniń tásirine baylanıslı boladı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde sepliklerde tómendegishe sinonimiyalıq qatnaslar bar:

1) Iyelik hám barıs sepliginiń sinonimiyası: *awıldıń aqsaqalı – awılǵa aqsaqal, máhálle qorınıń bashıǵı – máhálle qorına baslıq, jaslardıń ustazı –*

jaslarǵa ustaz, kitaptıń avtorı – kitapqa avtor, mekteptıń direktorı – mektepke direktor hám t.b.

2) Iyelik hám shıǵıs sepliginiń sinonimiyası: *balalardıń kishkenesi – balalardan kishkenesi, studentlerdiń birewi – studentlerden birewi, perzentlerdiń tuńǵışı, jigitlerdiń sumlıǵı – jigitlerden sumlıǵı, keleshektiń úmiti – keleshekten úmiti, sulıwlardıń sulıwı – sulıwlardan sulıwı.*

3) Iyelik hám orın sepliginiń sinonimiyası: *sóziniń mánisi joq – sózinde máni joq, izertlewiniń nátiyjesi kórinedi – izertlewinde nátiyje kórinedi, kóziniń gúli bar – kózinde gúli bar, jaratılısınıń kemisi bar – jaratılısınan kemisi bar.*

4) Barıs hám tabıs sepliginiń sinonimiyası: *kitapqa qara – kitaptı qara, máselege túsın - máseleni túsın.*

5) Barıs hám orın sepliginiń sinonimiyası: *partaǵa otırdım – partada otırdım. Mısalı: Baǵqa qdırsaq ta, emge barsaq ta, bazar-osharǵa da úshewimiz baramız (G.E.). – Baǵda qdırsaq ta, emde júrssek te, bazar-osharda úshewimiz júremiz.*

6) Tabıs hám shıǵıs sepliginiń sinonimiyası: *bosaǵanı atlawdan – bosaǵadan atlawdan, kitaptı oqıwdan – kitaptan oqıwdan, nandı jedi – nannan jedi, súwretti kórdim – súwretten kórdim, kórgenińdi sóyle – kórgenińnen sóyle, kitaptı kór – kitaptan kór hám t.b.*

7) Tabıs hám orın sepliginiń sinonimiyası: *baǵdı gezdim – baǵda gezdim, kitapxananı kórdim – kitapxanada kórdim hám t.b.*

8) Orın hám shıǵıs sepliginiń sinonimiyası: *sózdi aqırında esittim – sózdiń aqırınan esittim, aldında baratırǵan kisi – aldınnan baratırǵan kisi, kitapta kórdim – kitaptan kórdim. Mısalı: Úndemegende úydey bále boladı (A.B.). Úndemegennen úydey bále shıǵadı (naqıl).*

Seplik formalarındağı bunday sinonimiya olardı belgili bir kontekstlerde orın almasıwǵa, hár qıylı stillik maqsetlerde paydalanıwǵa múmkinshilik beredi.

2.2. Kelbetliktegi morfemalıq sinonimiya

2.2.1. Kelbetliktiń sóz jasawshı sinonim affiks morfemaları.

Affiks morfemalıq sinonimiya qubılısı kelbetlik sóz shaqabınıń da sóz jasawshı, forma jasawshı affiks morfemaları arasında júz beredi.

1). -lı//-li hám -qar//-ker, -ger sinonim affiks morfemaları

-lı//-li affiks morfeması atawışlardan hám feyil sózlerden kelbetliklerdi jasawshı eń ónimli affiks morfema. Bul formanıń sóz jasawdağı ornı J.Eshbaev tárepinen arnawlı maqala sıpatında járiyalandı [13:70-72;] hám onıń hám atlıqlardı jasawda, hám kelbetliklerdi jasawda aktiv qollanılatuǵınlıǵı dálillendi. Olar, kóbinese abstrakt atlıqlarǵa jalǵanıp kelgende adamnıń hár qıylı sezimlik belgisin bildiredi. Bul dórendi sózden payda bolǵan mánini -qar//-ker, -ger affiks morfemalı kelbetlikler de bere aladı: *hiyleli – hiyleker, ayıplı – ayıpker, gúnalı – gúnakar, tabışlı – tabısker, ğayratlı – ğayratker*. Mısalı:

Talaplıǵa nur jawar (naqıl).

Eki kisi *gúnakár* bolsa,

Bir kisi dáneker boladı (naqıl).

Berilgen mısallardağı *talaplı, gúnakár* sózleri arqalı berilgen mánini qaraqalpaq tilindegi *talapker, gúnalı* sinonimleri ańlata aladı.

2). -lı hám -shı sinonim affiks morfemaları.

-lı//-lı affiks morfeması arqalı adamnıń túrli sapalıq hám t.b. belgileri ańlatılsa, -shıl //-shıl affiks morfeması tek atlıqlarǵa jalǵanıp sapalıq

belgilerdi bildiredi: *oylı – oyshıl, sózli – sózshıl, arlı – arshıl, sınılı – sınıshıl*.
Mısalı:

Deneń iykemli bolsa,
Kelbetiń súykimli boladı (naqıl).
Epli kelin – sepli kelin (naqıl).
Jetim qız epshil boladı,
Jetim ul kekshil boladı (naqıl).
Qız sınıshıl boladı,
Kelin epshil boladı (naqıl).

Mısallardaǵı *iykemli* sózi *iykemshil*, *epli epshil*, *kekshil* sózi *kekli* sózleri menen almasıp qollanıla beredi.

3) -lı hám -shań sinonim affiks morfemaları.

Bul affiks morfemalar arqalı adamnıń yamasa bir zattıń ózine tán ózgeshelik belgilerin, qásiyetlerin kórsetetuǵın kelbetlikler jasaladı: *otlı – otshań, boylı – boyshań, talaplı – talapshań, oylı – oyshań*. Mısalı:

Boylı, sınılı nazlı nigár yar eken (Berdaq).
Sulıwshıq, boyshań som bilek (S.Qayıpnazarov).

Bul mısallarda *boylı – boyı uzın, boyshań* degen mánini bildirse, *boyshań* – uzın boylı, boyı biyik, bolasınılı degen mánilerde qollanılıp tur.

4). -shı// -shi hám -qar// -ker sinonim affiks morfemaları.

Bul eki affiks morfemalarınıń arasında sinonimiya qubılısınıń júz beriwiniń sebebi etip basqa tillerden affikslerdiń ózlestiriliwin kórsetiwge boladı. Bunday sózler qaraqalpaq tilinde az qollanıladı: *sebepshi – sebepker, xızmetshi – xızmetker*. Mısalı:

Oǵan da birew sebepker boladı (naqıl).
Jasa xızmetshiler, hám siz isshiler,
Ómir keleshektiń iyesi sizler,

Berme jazıwshılardıń erkinıdi qoldan....

(I.Yusupov «Oylar»)

5). **-shı// -shi hám -shaq// -shek affiks morfemaları.**

-shaq// -shek affiksi basqa da ayırım kelbetlik jasawshı affiksler sıyaqlı óz xızmetlerin derlik toqtatqan. Bul affiks morfema tek ayırım atlıq hám feyillerden janlı zatlardıń hár qıylı qásiyetlerin kórsetetuǵın dórendi kelbetliklerdiń quramında ǵana saqlanǵan: atlıqtan - **kewilshek, ashıwshaq, feyilden - maqtanshaq, uyalshaq, umitshaq, qızǵanshaq, tartınshaq, erinshek hám t.b.** Mısalı:

Erinshek adam tilenshek boladı (naqıl).

Tilenshiniń súygen asın kim bersin,

Tentiregenniń kóz jasın kim kórsin (naqıl)

Bul mısallardaǵı tilenshek ~ tilenshi sózleri óz ara sinonim bola almaydı, sebebi sinonim affiks morfemalar bir sóz shaqabınan bolıp, sinonimlik qatnasqa túsiwi talap etiledi: tilenshek sózi kelbetlik, al tilenshi sózi atlıq.

6) **-shı// -shi hám -shıl// -shıl affiks morfemaları.** Tiykarınan, -shı// -shi affiks morfeması da, tiykarınan, atlıq jasawshı, al -shıl, -shıl kelbetlik jasaydı. Sonlıqtan, bul affiks morfemalar da sinonim bola almaydı. Máselen, ósekshi sózi arqalı adamnıń qanday da bir qásiyetin, minezin, qılıqların biletuǵın bolsaq, al ósekshil sózi arqalı adamnıń belgili bir nársege qumarlıǵın, jaqın tábiyalıǵın bilemiz. Mısalı:

Esitken kórgenge xabar beredi,

Ǵıybatshı ósek teredi (naqıl).

Qyshı oylanaman degenshe, táwekelshi isin pitiredi (naqıl).

7) **-shań hám -shıl sinonim affiks morfemaları.** Bul eki affiks morfema da kelbetlik sózlerdi jasaydı. Máselen, -shań affiks morfeması arqalı atlıqlardan zattıń ayrıqsha bir belgige iye ekenligin bildiretuǵın

kelbetlik jasasa, al -shil affiks morfeması arqalı atlıq sózlerden belgili bir nársege adamnıń tikkeley qatnasın, qumarlıgın, jaqın tábiyalılıgın bildiretuğın kelbetliklerdi jasaydı: *sózsheń – sózshil, oyshań – oyshıl*. Mısalı:

Sheshen sózshil keledi,
 Ańshı izshil keledi (naqıl)
 Qara mal soqpaqshıl,
 Jaman adam taqmaqshıl (53-bet).
 Kisiniń kiyimi kirshil,
 Kisiniń atı tershil (137-bet).
 Kúshli qáwipli emes,
 Kekshil qáwipli,
 Kekshilden de epshil qáwipli (200-bet).

8) **-shıl hám -kesh sinonim affiks morfemaları:** *xızmetshil – xızmetkesh, házilshil – házilkeshe*.

9) **-sız// -ciz hám biy-, na-, ná- sinonim affiks morfemaları.**

-sız// -ciz kelbetlik jasawshı ónimli qosımtalardıń biri, al biy-, na-, ná- prefiksleri tek basqa tilden kirgen sózlerdiń aldında keledi. Bul formalar arqalı sinonimlik qatarlar dúziledi: *dámsız – biydám, durıs – nadurıs, mánissiz – biymáni, qolaysız – naqolay, gúmansız – nágúman, dártsız – biydárt, mezgilsiz – biymezgil, talapsız – biytalap, párwasız – biypárwa, dáwletsiz – biydáwlet hám t.b.* Mısalı:

Dártsız benen dártlesseń, qabırğań qalmaq sógiler (naqıl).

Sabır etseń, ráhát bar,

Biysabırğa nálet bar (naqıl).

10) **-awıq// -ewik hám ağan// -egen sinonim affiks morfemaları.**

-awıq// -ewik, -wik affiks morfeması adamğa, haywanlarğa, sonday-aq belgili bir nársege tán qásiyet belgisin bildirse, -ağan// -egen affiks morfeması

arqalı predmettiń sapalıq qásiyetin hám uqıplılıǵın, beyimliligin bildiredi. Al, bul sinonimlik qatarlar arqalı tek ǵana haywanlarǵa tán qásiyet belgisin bildiredi: *qabaǵan – qabawıq, telegen – tebewik, qashaǵan – qashawıq, súzegen – súzewik hám t.b.* Mısalı:

Baqırawıq túyeniń barı jaqsı (naqıl).

Ǵarrı túye baqırawıq,

Ǵarrı qoraz shaqırawıq,

Arbanıń jaman jeri,

Joldıń jaman jerine keledi (naqıl).

Eshektiń júgi jeńil bolsa,

Jataǵan keledi (naqıl).

Quday súzegen sıyrıǵa shaq bermes,

Shaq berse qudayındı kórmes (naqıl).

11) -malı//-meli hám -ǵısh//-gish sinonim affiks morfemaları:

aynımalı – aynıǵısh, kóshpeli – kóshkish.

12) -sheń hám -ker sinonim affiks morfemaları: *issheń – isker.*

13) -ǵısh//-gish hám -ǵır//-gir sinonim affiks morfemaları: *alǵısh – alǵır, bilgish – bilgir, shapqısh – shapqır, ilgish – ilgir, sezgish – sezgir, ushqır – ushqısh, ótkish – ótkir, keskish – keskir.*

-ǵır//-gir, -qır//-gir affiksi feyil túbirine jalǵanıp, belgili bir iske jaqınlıqtı, uqıplılıqtı, iykemlilikke, uqıplılıqtı bildiredi: *ótkir, tapqır, sezgir, bilgir, algır (algırish) qus, sezgir (sezgish) qıyal, ushqır (ushqısh) qus, t.b.* Bul mısallardaǵı bil, ush hám t.b. feyil sózlerine -qır, -gir affiksleri jalǵanıp, dórendi kelbetlik jasalǵan.

Geypara izertlewshilerdiń kórsetkenindey-aq, -ǵır//-gir, -qır//-kir affiksi -qışh//-gish, -qışh//-kish affiksi menen sinonimles bolıp keledi. Mısalı: *alǵır – alǵışh (qus), sezgir – sezgish (qıyal), ushqır – ushqışh (qanat) hám t.b.*

Biraq, olar hámme waqıtta biriniń ornına biri qollanılıp, óz ara almasa bermeydi.

14) -wısh//-wish hám -ǵısh//-gish sinonim affiks morfemaları.

-wısh//-wish affiksi qural buyımlarınıń atların bildiretuǵın atlıqlar jasaydı: *jelpiwish*. Mısalı:

Alsa qusım, almasa *jelpiwishim* (naqıl).

Keli túye almaǵan – *úplewish*,

Digirman tarta almaǵan – *jelpiwish* (naqıl).

Bul affiks morfema, kóbinese -ǵısh//-gish affiksi menen sinonim bolıp qollanıla aladı: *jelpiwish – jelpigish, úplewish – úplegish, elewish – elegish hám t.b.*

15) -qısh//-kish hám -qaq//-kek sinonim affiks morfemaları.

-qaq//-kek, -aq/-ek qosımtası feyilge jalǵanıp is-háreket, halatqa baylanıslı zattıń qásiyetlik belgisin kórsetetuǵın kelbetlikler jasaydı: *urısqaq, tırısqaq, jabısqaq, tayǵaq, toń ǵaq, búriskek hám t.b.* Mısalı:

Tıshqaq ilaq qalanı búldiredi,

Dáldalshı kóbeyse qalanı búldiredi (naqıl).

Kóz *qorqaq*, qol batır (naqıl).

Barar jeriń mın bolsa da,

Jataq jeriń mın bolsın (naqıl).

Mısallarda kórsetilgen *qorqaq, jataq* sózlerindeki -aq qaffiks morfeması menen -qısh, -kish affiks morfeması sinonimlik qatnasqa túsedı: *qorqqısh, jatqısh*.

Bul affiks morfemalar feyil sózlerge jalğanıp belgili bir predmettiñ belgisin (uqıplılıq, beyimlilik, sınılıq. sapalıq) bildiredi. Olar mánilik jaqtan jaqın boladı. Sonlıqtan, sinonimlik qatar payda etiwde eñ aktiv formalarдан sanaladı.

16) **-li hám -man, -ban sinonim affiks morfemaları:** *miyrimli – miyirban (miyirman).*

-man, -ban formaları atlıq jasawshı bolğanı menen bul jerde adamnıñ ishki sezimlik ózgeshelik belgisin bildirip kelbetlik jasap tur hám kelbetlik miyrimli sózi menen sinonim bolıp qollangán: miyrimli – *miyrimin salatuğın, ayaytuğın, qáwenderlik etetuğın, qayırqomlı, bawırman, miyirban – *qáwender, ğamxor, bawırman*. Bul sinonimlik qatardağı sózler fonetikalıq ózgeriske ushırağan, onıñ tiykarı, dáslepki túbiri – miyir.*

17) **-lı/-li hám -paz sinonim affiks morfemaları:** *qumarlı – qumarpaz, ilimli – ilimpaz, oynılı – oynpaz, ónerli – ónerpaz, kelisimli – kelisimpaz. Ónerli* – *mamanlıǵı bar, iskerligi bar, hár qıylı iske uqıplı, isley alatuğın qánigeli; ónerpaz* – *qolınan hár qıylı nárese keletuğın hám isleytuğın adamǵa, ónermenttiñ belgisine aytıladı.*

2.2.2. Kelbetliktiñ forma jasawshı sinonim affiks morfemaları

Kelbetliktiñ dáreje formaları bir-biri menen sinonim bola aladı: -ıraq// -irek hám -law// -lew: *jaqtıraq – jaqtılaw, úlkenirek – úlkenlew, hálsizirek – hálsizlew, jaqsıraq – jaqsılaw, sulıwıraq – sulıwlaw hám t.b.*

Kelbetliktiñ -ıraq// -irek salıstırıw dárejesi forması menen -law// -lew páseytiw dáreje formaları jalğanğan sózler óz ara mániles, sonlıqtan olar sinonim qatarların dúze aladı.

2.3. Ráwishtegi morfemalıq sinonimiya

2.3.1. Ráwishtiń sóz jasawshı sinonim affiks morfemaları

Házirgi qaraqalpaq tilinde ráwısh jasawshı affiksler bir qansha. -sha// -she eń ónimli ráwısh jasawshı affiks morfemalardan biri bolıp, sonday-aq bul affiks morfema ráwısh jasawshı ónimli affiks morfemalardan biri bolǵan -day affiks morfeması menen sinonim bolıp qollanıladı.

-sha// -she hám -lay// -ley: *jańasha – jańalay, búginshe – búginley;* -lay// -ley affiks morfeması menen ańlatılǵan máni, kóbinese sóylew tilinde qollanıladı: *búginshe kórmedim – búginley kórmedim.*

2.3.2. Ráwishtiń forma jasawshı sinonim affiks morfemaları

Ráwishtiń dáreje kategoriyasınıń páseytiw hám salıstırıw formaları forma jasaydı. -law// -lew hám -raq// -rek jalǵanǵan sózler mániles bolıp, sinonimlik qatar dúzedi: *kóplew – kóbirek, tezlew – tezirek, keshlew – keshirek, bılaylaw – bılayıraq hám t.b.*

2.4. Feyildegi morfemalıq sinonimiya

2.4.1. Feyildiń sóz jasawshı sinonim affiks morfemaları

Házirgi qaraqalpaq tilinde feyil sóz shaqabına tán arnawlı izertlewlerdiń hámмесinde de feyildiń affiksaciya usıl arqalı jasalıwı, feyil jasawshı ónimli hám ónimsiz affiksler kórsetilgen. Biraq, bul izertlewlerde *sabala, dúzet, pitir* kórinisindegi ishki jasalıw modelinde turıwshı leksemalar, olardaǵı túbir hám affikslerdiń ózgeshelikleri tereń hám hártárepleme izertlenilmegen.

Feyil tiykarları basqa sóz shaqaplarınan feyil jasawshı affiks morfemalar qosılıp kelgende olar jańa feyil, túp mánidegi feyil payda qılmaıdı. Tilshi alım, professor A.Ǵulamovtıń dálillegenindey, feyil túbirlerine qosılıp kelgen bunday affiks morfemalar jańa feyil jasadı, yaǵnıy túbirden, tiykardan

añlatılğan hárekettiñ dawamlılıǵın, tákirarlanǵanlıǵın, bólingenin, ulıwma alǵanda ózgergenin yamasa tezleskenin kórsetedi, háreket xarakterin ańlatadı: *tint – tintkile, saba – sabala, sıypa – sıypala hám t.b.* Mısalı, *tamshıla* sózine itibar bereyik. Bul sózdegi tamshı bólegi atlıq bolıp, -shı arqalı feyilden jasalǵan atlıq (predmet atı), -la affiksi bolsa usı predmet atına qosılıp kelip onnan feyil jasalǵan: feyil + atlıq + feyil. Feyilden atlıq jasalsa hám onnan jáne feyil jasalsa, jańadan jasalǵan feyil túbirden ańlatılğan hárekettiñ ózgergen haldaǵı jaǵdayın bildiriwshi feyil boladı, yaǵnıy arnawlı jańa háreketti bildiriwshi feyil emes, bar bolǵan hárekettiñ ózgergen jaǵdayın bildiriwshi feyil payda etedi. Máselen, *shashıra* degen sózde sóz jasawshı emes, hátte onda buyırıq ta joq. Bunda -ra affiks morfeması ózlik dáreje payda etken bolıp, forma jasap tur. -ır//-ir affiks morfeması *túp-ir* sıyaqlı sózlerde (túbiri eliklewish) feyil jasawshı, biraq *qashır, túsir* (túbiri feyil) sózlerinde forma jasawshı. Bul affiks, tiykarınan -tır//-tir affiks morfemalarınıñ qısqaǵan forması.

Tildiñ rawajlanıwında, tiykarınan jasalǵan kóp feyiller qurılısı jaǵınan bóleklerge ajratılmaytuǵın bolıp ketken. Bunday feyillerdi házir túbir túbir hám affiks morfemaǵa ajratıp bolmaydı hám affiks morfemanı bólek alıp, basqa formalar menen sinonimlik qatnasta bola aladı dep qaray almaymız.

1) **-la hám -te sinonim affiks morfemaları.**

-la affiks morfeması onıñ fonetikalıq variantı esaplanǵan -te affiks morfemasına sinonim bola aladı. Biraq, házirgi kúnde bunday sinonimlik qatnas aktiv dep qarawǵa bolmaydı.

2) **-las//-les hám -ıq//-ik sinonim affiks morfemaları.**

Qaraqalpaq tilinde -las affiks morfeması bir sózge jalǵanıp keledi hám usı sózge sinonim bolıp keledi: birik – birles – biriktir – birlestir. Biriktir hám

birlestir, birik hám birles sózleri ortasında mánilik jaqtan ózgeshelik bar. Bul pariq -ik hám -las affiks morfemaların mánileri menen baylanıslı.

-ik affiks morfeması, kóbinese eki nárseniń ushın birlestiriw. Eki adamdı birlestiriw ushın qollanıladı, al -las affiks morfeması kóp nárseni birlestiriw, toplaw, jıynaw mánilerin bildiredi. Demek, -ik affiks morfeması menen -las affiks morfemasınıń basqa manlier de kóp bolıp, tek qosıw mánisi (nárselerdi bir-birine qosıw) menen sinonim boladı. -las penen -ik affiks morfemaların sinonimlik qatnası tek usı sózlerde ǵana ushırasadı: *biriktir – birlestir* bolıp qollanǵanda da óz sinonimlik qatnasın saqlaydı.

3) -las// -les hám -lan// -len sinonim affiks morfemaları.

Bul jaǵday tek kelbetliklerge yamasa ráwishlerge qosılǵanda júz beredi: *dálillen – dálilles, tezlen – tezles*.

-las affiks morfeması ayırım kelbetliklerde hám ayırım ráwishlerge qosılǵanda -y (-ay) affiks morfemasına da sinonim bolıp keliwi múmkin: úlkey – úlkenlestir. Atlıqlarǵa qosılǵanda bunday sinonimlik qatnas bolmaydı. Mısalı, kúshey dew múmkin, biraq kúshles dep qollanıw múmkin emes.

Demek, qaraqalpaq tilinde -las affiksi ayırım jaǵdaylarda -lan affiksine hám ayırım jaǵdaylarda (tiykarınan, kelbetlik hám ráwishlerden feyiller jasalǵanda hám dórendi feyil ózlik dáreje formasında bolǵanında) -y. -ay affiksine sinonim bolıp keliwi múmkin.

4) -la// -le hám -sıra// -sire sinonim affiks morfemaları.

-la// -le sen, siz almasıqlarına jalǵanǵanda, adam menen túbirde ańlatılǵan almasıq arqalı qatnas qılıw mánisin ańlatadı (siz de, sen de).

Bul mánisi menen -sıra (-sı-ra) affiks morfemasınıń usı mánisine sinonim bolıp keledi. Bul formalı feyillerdiń mánileri júdá kóp: suwsıra, qansıra túbirden ańlatılǵan predmetti *qálew, qáwipsire, jatsıra* sózlerinde usınday dep

qabıl etiw, almasıqlarğa qosılğanda joqarıdağı mánini, menmensire sózinen jáne basqa mánilerdi ańlatadı.

Bul affiks morfema óziniń basqa mánileri menen -la affiks morfemasına sinonim bolıp kele almaydı. Sen, siz almasıqlarına hám geypara sózlerge jalğanganda -sıra menen -la affiks morfemaları sinonim boladı: *senle – sensire, sizle – sizersire, kúlimle – kúlimsire*.

Sensirew hám senlew sózleriniń sinonim bolıwı -le hám -sire affiks morfemalarınıń sinonimliginiń nátiyjesi.

Házirgi qaraqalpaq tilinde feyil jasawshı basqa da affiks morfemalar da óz ara sinonim bolıp keledi.

Atap aytqanda, tómendegishe:

5) -in hám -si sinonim affiks morfemaları: *ókin – óksi;*

6) -i hám -ey sinonim affiks morfemaları: *kemi – kemey;*

7) -le hám -it sinonim affiks morfemaları: *qapını bekle – qapını bekit.*

2.4.2.Feyildiń forma jasawshı sinonim affiks morfemaları

Qaraqalpaq tilindegi feyillerde bes túrli dáreje foraları bolıp, túp dárejeni ańlatıwshı formalar joq. Olar formalarsız ańlatıladı: *jazdı, keldi, oqıdı, shıqtı hám t.b.*

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde ayırım dáreje formalarınıń óz ara sinonimlik qatnasında bar: *tanıt – tanıstır, dúzet – dúzettir, kórgiz kórset hám t.b.*

Demek, házirgi ózbek ádebiy tilinde tiykarınan dáreje kórsetkishleriniń ishinde tómendegi affiks morfemalar sinonim bolıp keledi:

1) -qar//-ker hám -qız//-kiz sinonim affiks morfemaları: *jatqar – jatqız, ótker – ótkiz, pitker – pitkiz;*

2) -tır//-tir hám -qız//-kiz sinonim affiks morfemaları: *keltir – kelgiz, tiktir – tikkiz;*

2.5. Feyildiń funksional formalarındaǵı sinonimika

Qaraqalpaq tilinde feyildiń betlik emes formaları bolǵan kelbetlik feyil, hal feyil ham atawısh feyil formaları arasında sinonimiya qubılısı kóbirek ushırasadı. Olar tómendegilerden ibarat:

1. Kelbetlik feyildegi morfemalıq sinonimimiya

1). **-tuǵın hám -ar// -er, -r sinonim affiks morfemaları:** baratuǵın boldı.

2). **-tuǵın hám -a, -e -y + jaq sinonim affiks morfemaları:** keletuǵın – kelejaq, ayılatuǵın – ayılajaq, aytatuǵın – aytajaq, ketetuǵın – ketejaq.

3). **-tuǵın hám -maqshı// -mekshi sinonim affiks morfemaları:** oylaytuǵın – oylamaqshı, jazatuǵın – jazbaqshı, jiberetuǵın – jibermekshi.

4). **-ar// -er, -r hám -maqshı// -mekshi sinonim affiks morfemaları:** qaytıp kelermen – qaytıp kelmekshimen.

5). **-ıwshı// -iwshi hám -tuǵın sinonim affiks morfemaları:** barıwshı – baratuǵın, atalıwshı – atalatuǵın, shaqırıwshı – shaqıratuǵın.

Demek, házirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyil jasawshı affiksler járdeminde jasalǵan ayırım kelbetlik feyiller ulıwma atlıqqa, ayırımları bolsa kelbetlikke ótip ketken.

Kelbetlik feyil formalarınıń sinonimlik qatnasın belgilewde, onıń anıqlawısh bolıp keliwin tiykar etip aldıq.

2. Hal feyildegi morfemalıq sinonimimiya.

1). **-ıp// -ip, -p hám -a, -e, -y sinonim affiks morfemaları:**

-a affiks morfeması qaraqalpaq tilinde, tiykarınan, tákirarlanıp qollanıladı hám hárekettiń uzaq dawam etkenin bildiredi. Bul affiks morfemanıń ózine tán ózgesheligi – ol tek hal feyildiń bolımlı formasın jasaydı. Bolımsız formanı ańlatıw ushın -y affiks morfeması qollanıladı.

-ıp// -ip, -p affiksi, tiykarınan hal feyildiñ bolımlı formasın jasaydı. Demek, -a hám -ıp// -ip, -p qaraqalpaq tilinde bolımsız formadan keyin jalǵanadı: *kúle-kúle sóyledi – kúlip-kúlip sóyledi, quwana-quwana qayıl boldı – quwanıp-quwanıp qayıl boldı.*

Bul eki affiks morfema tek tákirarlangan halda bir-birine sinonim boladı. Bunda -a affiksi járdeminde payda bolǵan hal feyildiñ háreketinde dawamlılıq ottenkası kúshlirek boladı: *oylana-oylana qádem bastı – aylanıp-oylanıp qádem bastı.*

Sonday-aq, -ıp// -ip, -p járdeminde payda bolǵan hal feyilde háreket anıq islenedi, ol háreket jaǵdayın anıq bildiredi.

-ıp// -ip, -p tákirarlanıp qollanılǵanda -y affiksiniñ tákirarlangan halda qollanıwına sinonim bolıp keledi, sebebi -y affiksi -a affiksiniñ ornında únli menen tamamlanǵan túbirlerge qosılıp keledi hám tákirarlangan hám tákirarlanbaǵan halda qollanıladı. Demek, -y affiksi únli menen tamamlanǵan túbirlerge qosılıp tákirarlangan halda -ıp// -ip, -p affiksiniñ tákirarlangan halda qollanıwına sinonim bolıp keledi: *oqıy-oqıy sharshadı – oqıp-oqıp sharshadı, soray-soray ketti – sorap-sorap ketti.*

2. -ǵalı// -geli hám -ǵannan// -gennen sinonim affiks morfemaları:
kelgeli berli – kलगennen berli, egis baslanǵalı – egis baslanǵannan, bolǵalı beri – bolǵannan beri, shıqkalı – shıqqannan.

3. -maqta// -mekte hám -ıwda// -iwde sinonim affiks morfemaları:
oqıw bolmaqta – oqıw bolıwda.

4. -may// -mey hám -mastan// -mesten: úndemey jeńedi – úndemesten jeńedi, uyqılamay shıqtı – uyqılamastan shıqtı, sezdirmeı aldı – sezdirmeısten aldı.

3. Háreket atı feyilindegi morfemalıq sinonimiya.

Bul funksional formada -ıw//-iw, -w forması menen -maq//-mek forması sinonimlik qatar dúze aladı: *alıw kerek – almaq kerek, orınlaw kerek – orınlamaq kerek, baslamaq lazım – baslaw lazım.*

Háreket atınıń infinitiv formalarınan -ıwǵa//-iwge menen -maǵa//-mege sinonimlik qatar dúze aladı: *kóriwge keldim – kórmege keldim, teriwge – termege, aytıwǵa tırıs – aytpaǵa tırıs.*

Ulıwma aytqanda, affiks morfemalıq sinonimiyanıń sóz shaqaplarında júz beriwin kórip óttik. Demek, affiks morfemalar sinonim bolıwı ushın olar birdey xızmet atqarıwı kerek, yaǵnıy sóz jasawshı affiks morfema menen sóz jasawshı, forma jasawshı affiks morfema menen forma jasawshı affiks morfemalar óz ara sinonim bola aladı. Sonday-aq, olar qálegen sóz shaqabına qosılıp sinonim bola bermeydi, kerisinshe birdey sóz shaqaplarına tiyisli sózlerge qosılıp sinonimlik qatnasqa túsedı.

Solay etip, qaraqalpaq tilindegi sinonim affiks morfemalar tómendegishe jollar menen payda boladı:

1) Basqa tillerden affikslerdiń ózlestiriliwi nátiyjesinde. Máselen, -shı//-shi, -ker, -ger affiksleri sinonim boladı.

2) Affiks morfemalardıń mánilik jaqtan ózgeriske ushıraw nátiyjesinde. Mısalı, seplik formalarınıń sinonim bolıwı, olar ózgerislerge ushıraǵan.

3) Qospa affiks morfemalar nátiyjesinde. Mısalı, kelbetlik feyil, hal feyil hám háreket atı feyil formalarınıń sinonim bolıwı.

Sinonim túbir affiks morfemalar sıyaqlı kómekshi affiks morfemalar bárhá biriniń ornına ekinshisi qollanıla bermeydi. Olar da mánilik jaqtan óz ara jaqın bolǵanı menen belgili dárejede ózine tán ózgesheliklerge iye boladı.

JUWMAQ

Til biliminde sinonimiya qubılısın úyreniw boyınsha bir qansha izertlewler islengen. Bul miynetlerde onıń tábiyatı, múmkinshiligi ózine tán basqa ózgeshelikleri, tilde tutqan ornı sıyaqlı júdá kóp máselelerge itibar berilgen.

Sinonimiya qubılısın úyreniw barlıq waqıtta til biliminiń de eń aktual máseleleriniń biri bolıp kelgen. Sinonimlerdiń ámeliy áhmiyeti júdá úlken bolıp, birinshi náwbette, qaysı bir tildiń qaysı dárejede bay ekenligin, rawajlanıwın belgilese, ekinshiden, kórkem ádebiyatta, ulıwma sóylewde tásirshenlikti támiyinleydi.

Sinonimiya qubılısı tildiń hár túrli tarawlarında bolıp, sózlerde de, grammatikalıq birliklerde de ushıraydı. Til biliminde frazeologiyalıq hám leksikalıq sinonimler keń úyrenilgen. Grammatikalıq sinonimiya, yaǵnıy affikslerdiń bir máni átirapında birlesiwı de az úyrenilgen.

Sinonimiya tek leksikalıq qurallar, yaǵnıy sózler arasında ǵana emes, sonday-aq tildiń basqa tarawlarına da tán qubılıs. Sinonim degende kópshilik izertlewshiler til birlikleriniń birin-biri almastıra alıw uqıplılıǵın túsınse, al ayırım izertlewshiler tek mánileri bir-birine jaqın bolǵan til birliklerin sinonim dep qaraydı. Óz ara almastıra alıw uqıplılıǵı degende, birinshiden, sinonimlik qatnastaǵı sózlerdiń mánisi boyınsha birin-biri almastırıwı, ekinshiden, birdey kontekstlerde bir sózdiń ekinshisiniń ornına qollanıla alıw múmkinshiligi túsınıledı. Usı eki faktor sinonimlerdi anıqlawdaǵı tiykarǵı ólshem bolıp tabıladı. Máselen, taza – azada, duwpiyaz, qas penen kózdiń arasında – kózdi ashıp-jumǵansha; ádepsiz – biyádep, gúmansız – nágúman.

Sinonimiya – til bilimindegi qubılıs. Ol tilde leksikalıq, frazeologiyalıq, dialektologiyalıq, grammatikalıq, morfemalıq, morfologiyalıq, sintaksislik

sinonimiyalar bolıp, nızamlılıq sıpatında qollanıladı, sonlıqtan leksikalıq sinonimiya da, grammatikalıq sinonimiya da tildiń tutas sinonimiyalıq sistemasınıń hár qıylı tarawları bolıp esaplanadı.

Sinonimler, ádette bir predmetti, belgili is-háreketti hár tárepleme atap, biri-biri menen jaqınlasadı, biraq olar biri-birinen ózleriniń mánilik reńkleri menen, stilistikalıq boyawları menen ózgeshelenedi: úlken – náhán, gidiman, taynapır, sabırsız – biysabır, aynıǵısh – aynımalı, sóyledi – pikirin bildirdi, kewlindegisin ayttı. Bul sózler mánilik jaqtan qansha jaqın bolǵanı menen olardıń qollanıwında mánilik reńkleri baslı rol` atqaradı, sonlıqtan da olar hámme waqıtta birin-biri almastıra bermeydi. Usıǵan baylanıslı sinonimlerdi tilde qollanıwda olardıń tiykarǵı eki xızmetine – bildiriletuǵın túsiniktiń reńklerin kórsetiw ushın tiykarǵı differenciya funkciyası hám stilistikalıq maqsette bir aytqandı qaytalamaw ushın sózdi sóz arqalı túsindiriwshi teńlik funkciyasına itibar beriledi.

Ayılıp ótilgenindey, sinonimlerdi anıqlawda olardıń birin-biri almastırıwı baslı ólshemniń biri bolıp tabıladı. Biraq, leksikologiyada birin-biri almastıra alatuǵın sózlerdiń barlıǵı da sinonim bola bermeydi. Sonday-aq, grammatikada da birin-biri almastıra alatuǵın grammatikalıq qurallar da bir sinonimlik qatarǵa kire bermeydi. Sonlıqtan da, leksikologiyadaǵı sıyaqlı grammatikada da uqsas hám sinonim grammatikalıq formalardı, sóz dizbeklerin anıqlaw kerek boladı.

Grammatikalıq sinonimika – morfologiyalıq sinonimika hám sintaksislik sinonimika bolıp ekige bólinedi. Grammatikalıq sinonimler bir mazmundı ayırım sóz formaları, sóz dizbekleri, gápler menen bildiredi, biraq olar ózleriniń strukturası hám soǵan baylanıslı grammatikalıq mánileri boyınsha bir-birinen ózgeshelenedi. Grammatikalıq struktura hám grammatikalıq máni ayılǵan pikirge qanday da bir mánilik reńk beredi.

Tilde qanday da bir mazmundı hár qıylı grammatikalıq qurallar menen ańlatıwı múmkin hám bunday qurallar belgili bir kontekstlerde birin-biri almastıra aladı: *kórgenli berli – kórgennen keyin, ásterek – ástenlew*. Bunday formalar grammatikalıq paralleller dep ataladı. Olar óz-ózinen morfologiyalıq hám sintaksislik paralleller bolıp bólinedi.

Morfologiyalıq paralleller morfologiyalıq variantlar hám morfologiyalıq sinonimler sıyaqlı eki túrli boladı. Morfologiyalıq paralleller tek grammatikalıq mánilerge iye boladı: *kelterek – keltelew, kóriw – kórmek* hám t.b.

Morfologiyalıq sinonimler bir-birinen tek grammatikalıq mánini bildiriw forması menen ğana emes, sonday-aq sol grammatikalıq mániniń qosımsha mánilik reńkleri menen de ózgeshelenedi: *kitaptı oqı – kitaptan oqı, ğápke túsiniw – ğápti túsiniw*. Morfologiyalıq sinonimlik qatnaslar forma jasawdağı hám sóz ózgertiwdegi ayırım formalar arasında júzege keledi, bul formalar arqalı olardağı ulıwmalıq hám ayırmashılıq kórinedi. Bir sóz shaqabına hám bir morfologiyalıq kategoriyaǵa kiretuǵın tek ulıwma grammatikalıq mániniń reńkleri menen ózgeshelenetuǵın sóz ózgeriw hám forma jasawdın formaları morfologiyalıq sinonimler boladı. Bunday grammatikalıq formalar analitikalıq, sintetikalıq hám aralas usıllar menen jasalıwı múmkin.

Al, sintaksislik sinonimler – birdey grammatikalıq poziciyada turıp bir mazmundı atqaratuǵın hám grammatikalıq mánilerdiń reńkleri menen birge bir-birinen ózgeshelenetuǵın hár qıylı strukturadağı konstrukciyalar.

Tilde grammatikalıq sinonimlerdiń eki túri – morfologiyalıq hám sintaksislik sinonimler de júdá kóp paydalanıladı, olardı izertlew tildiń múmkinshilikleriniń keńligin dálilleydi.

Demek, tildegi sinonimiya qubılısı elede qayta kórip shıǵıwdı talap etpekte, sebebi qaraqalpaq tiliniń múmkinshiligi ádewir keńeydi, ayırım jańa-jańa túsinikler payda bola basladı, burın til qubılısları formal grammatikalıq kózqarastan úyrenilgen bolsa, házirgi dáwirde teoriyalıq, semantikalıq, funkcionallıq kózqarastan qaralmaqta.

Biz usı pitkeriw qánigelik jumısımızda qaraqalpaq tilinde bar izertlewler tiykarında basqa túrkiy tillerdegi izertlewlerdi basshılıqqa alǵan halda morfemalıq sinonimlerdiń ózgesheliklerin, jasalıw jolların úyreniwge hám onı jumısımızda jarıtıwǵa háreket ettik. Tiykarınan, atlıq, kelbetlik, feyil, ráwish sóz shaqaplarında qollanıwshı affikslerdiń sinonimlik jaǵdayın kórip shıqtıq.

Atlıq, kóbinese affiksaciya usılı menen jasaladı. Olar óz ara sinonim bola aladı. Ayırım atlıq jasawshı affiks morfemalar sap túrkiy tillerine tán bolsa, ayırımları parsı-tájik hám basqa tillerden ózlesken. Máselen, -shı affiks morfeması –ker, -paz, -ban, -man hám t.b. affiks morfemaları menen sinonim bola aladı.

Belgili bolǵanıday, sóz jasaw usıllarınan affiksaciya usılı arqalı dórendi sózlerdiń jasalıwı qaraqalpaq tilinde ónimli qubılıs. Affiksaciya usılı arqalı adam atları, qural, buyım atları, orın atları hám abstrakt atlıqlar jasaladı. Olar, tiykarınan, arnawlı atlıq jasawshı morfemalar járdeminde atlıq (menshikli atlıqlar), kelbetlik, eliklewish hám az muǵdarda sanlıq, ayırım jaǵdaylarda almasıqlardan da jasalıwı múmkin. Qaraqalpaq tilindegi atlıq jasawshı morfemalar arasında sinonimiya qubılısı ónimli ushırasadı:

1. **-shı// -shi hám -ker:** *xızmetshi – xızmetker, sebepshi – sebepker, palshı – palker hám t.b.* Bul mısallardaǵı sebepshi hám sebepker sózleri tiykarǵı mánilerge qaray teń bolsa da, biraq sebepker sózinde máni biraz kúshlirek ańlatılǵan. Sonday-aq, bul sóz kóbirek kitabıy stilge, al sebepshi sózi

bolsa awızeki sóylew, ápiwayı xalıq tiline tán ekenligi menen ajıralıp turadı. Bul eki morfema biriniń ornına biri qollanıwı múmkin, sonlıqtan -shı hám -ker morfemaları bir-biriniń sinonimiyalıq ekvivalenti sıpatında qaralıwı múmkin.

Demek, -shı morfeması menen -ker morfeması mınaday jaǵdaylarda – olar arqalı jasalǵan dórendi sózler abstrakt túsiniklerdi bildirip kelgende, olar konkret túsiniklerdi bildiretuǵın bolsa, bul konkret sózlerden ańlatılǵan predmetler sanalmaytuǵın bolǵanda, hár eki morfema da, tiykarınan, adam atları quramında qollanılıp kelgende hám dórendiler baslawısh yaqı tolıqlawısh wazıypasında qollanǵanda, geypara waqıtta bul morfemalar bar bolǵan dórendiler anıqlawısh xızmetinde kelgende bir-biri menen sinonimiyalıq qatnastı payda etedi.

2. -shı// -shi hám -kesh: *túyeshi – túyekesh, arbashı – arbakesh.* -shı// -shi morfeması túbirden ańlatılǵan predmetti basqarıwshı, júrgiziwshı adamlardı bildirip kelgende, sonday-aq ayırım abstrakt atlıqlarǵa jalǵanıp kelgende -kesh morfeması oǵan sinonim bolıp keledi. Belgili bolǵanıday-aq -kesh morfeması, tiykarınan, parsısha-tájikshe feyil túbiri bolıp, qaraqalpaq tiline affiks morfema sıpatında ózlesken. Mine, usı ózgeshelikler olardıń óz ara sinonimiyalıq qatnasta bolıwı ushın tiykar boladı. Máselen, *túyeshi – túyekesh* sinonimlik qatarında *túyeshi* mánisin *túyekesh* beredi, sebebi bul sóz qaraqalpaq tilinde eki mánide qollanıladı: 1. *túyekesh I – túye jayıwshı, túye baǵıwshı*; 2. *túyekesh II – túye menen júk tasıwshı* [14:361].

3. -shı// -shi hám -man: *jılqıshı – jılqıman.* Bul morfemalardaǵı sinonimlik qatnaslar júdá az, hátteki joqtıń qasında. -man morfeması arqalı kóbinese belgili bir kásip hám orın mánisindegi atlıqlar jasaladı: *jılqıshı I –*

jılqıman (jılqı bağıwshı adam, jılqıshı); jılqıshı II – túnde júretuǵın, ayaqları uzın boz reńli qus.

4. **-ban hám -ker:** *talaban – talapker*. -ker morfeması arqalı belgili bir kásip penen shuǵıllanıwshı adam mánisindegi atlıq jasaladı; -ban belgili bir kásip hám orın mánisindegi atlıqtı jasaydı: *talaban* – tileginde bar, qálewshı, qushtar; *talapker* – dawager, haqı talap etiwshı, bir nárseni óndirip alıw ushın sudqa arza beriwshı.

5. **-ma hám -ıq:** *uyıq – uyma*. -ma morfeması sinonimlik qatar dúziwde feyil tiykarlarına jalǵanıp atlıq jasap kelgen: *uy-ma* – jayılp jatqan qoyıw batpaq, batpaqlıq, balshıq; *uy-ıq* – suwdıń túbine shókken qoyıw batpaq.

6. **-ıq hám -ım:** *salıq – salım*. -ıq morfeması feyil tiykarlı dórendi atlıqtı jasaydı: *salıq, buyırıq, sızıq*; -ım morfeması, tiykarınan, sóz jasawshı sıpatında emes, sóz ózgertiwshı morfema sıpatında úyrenilip kiyatır, lekin onıń geypara waqıtları sóz jasaw xızmetine iye ekenligin tómendegi sózler arqalı anıqlawǵa boladı: *tartım, qoqım, salım*. Máselen, *salıq* – xalıqtan alınatuǵın alım; *salım* – salıq, tólem, alım. Demek, bul sózler arqalı eki morfemanıń da birdey mánige iye sózlerdi jasalǵanın kóriwge boladı.

Qaraqalpaq tilinde atlıqtıń forma jasawshı morfemaları arasında sinonimiya qubılısı sóz jasawshı morfemalarǵa qaraǵanda ónimli emes, yaǵnıy az ushırasadı. Máselen, atlıqtıń sub`ektiv baha formaları bolǵan **-y morfeması hám -jan morfeması** óz ara sinonim morfemalar: *aǵay – aǵajan, jeńgey – jeńgejan, apay – apajan*.

Qaraqalpaq tilinde sóz ózgertiwshı morfemalar arasında seplik formaları óz ara sinonim bola aladı: *jaslardıń ustazı – jaslarǵa ustaz, kitaptıń avtorı – kitapqa avtor; perzentlerdiń tuńǵıshı – perzentlerden tuńǵıshı; sóziniń mánisi joq – sózinde máni joq, kóziniń gúli bar – kózinde gúli bar; gápke*

túsin - gápti túsin; partağa otırdım – partada otırdım; nandı jedi – nannan jedi; bağıdı gezdim – bağıda gezdim; kitapta kórdım – kitaptan kórdım. Sepelik formalarındağı bunday sinonimiya olardı belgili bir kontekstlerde orın almasıwıǵa, hár qıylı stil`lik maqsetlerde paydalanıwǵa múmkinshilik beredi.

Morfemalıq sinonimiya qubılısı kelbetliktiń sóz jasawshı, forma jasawshı morfemaları arasında da júz beredi:

1. -lı//-li hám -qar//-ker, -ger: *hiyleli – hiyleker, ayıplı – ayıpker, gúnalı – gúnakar, tabıslı – tabısker.*

-lı//-li morfeması atawıshlardan hám feyil sózlerden kelbetliklerdi jasawshı eń ónimli morfema. Bul formanıń sóz jasawdağı ornı J.Eshbaev tárepinen arnawlı maqala sıpatında járiyalandı [13: 70-72;] hám onıń hám atlıqlardı jasawda, hám kelbetliklerdi jasawda aktiv qollanılatuǵınlıǵı dálillendi. Olar, kóbinese abstrakt atlıqlarǵa jalǵanıp kelgende adamnıń hár qıylı sezimlik belgisin bildiredi. Bul dórendi sózden payda bolǵan mánini - qar//-ker, -ger morfemalı kelbetlikler de bere aladı.

2. -lı hám -shı: *oylı – oyshıl, sózli – sózshil, arlı – arshıl, sınılı – sinshıl.* -lı//-li morfeması arqalı adamnıń túrli sapalıq hám t.b. belgileri ańlatılса, -shıl //-shıl morfeması tek atlıqlarǵa jalǵanıp sapalıq belgilerdi bildiredi.

3. -lı hám -shań: *boyılı – boyshań, talaplı – talapshań, oyılı – oyshań.* Bul morfemalar arqalı adamnıń yamasa bir zattıń ózine tán ózgeshelik belgilerin, qásiyetlerin kórsetetuǵın kelbetlikler jasaladı. Mısalı: *Boyılı*, sınılı nazlı nigár yar eken (Berdaq). Suliwshıq, *boyshań* som bilek (S.Qayıpnazarov). Bul mısallarda *boyılı* – boyı uzın, *boyshań* degen mánini bildirse, *boyshań* – uzın boyılı, boyı biyik, bolasınılı degen mánilerde qollanılıp tur.

4. -shań hám -shıl: *sózsheń – sózshil, oyshań – oyshıl.*

5. -shıl hám -kesh: *xızmetshil – xızmetkesh, házilshil – házillesh.*

6. **-sız// -ciz** kelbetlik jasawshı ónimli qosımtalardıń biri, al **biy-, na-, ná-** prefiksleri tek basqa tilden kirgen sózlerdiń aldında keledi. Bul formalar arqalı sinonimlik qatarlar dúziledi: *dámsız – biydám, durıs – nadurıs, mánissız – biymáni, qolaysız – naqolay, gúmansız – nágúman, dártsız – biydárt, mezgilsiz – biymezgil, talapsız – biytalap, párwasız – biypárwa, dáwletsiz – biydáwlet hám t.b.*

7. **-ağan// -egen hám -awıq // -ewik:** *qabağan – qabawıq, tebegen – tebewik, qashağan – qashawıq, súzegen – súzewik hám t.b.*

-awıq// -ewik, -wik morfeması adamǵa, haywanlarǵa, sonday-aq belgili bir nársenge tán qásiyet belgisin bildirse, -ağan// -egen morfeması arqalı predmettiń sapalıq qásiyetin hám uqıplılıǵın, beyimliligin bildiredi. Al, bul sinonimlik qatarlar arqalı tek ǵana haywanlarǵa tán qásiyet belgisin bildiredi.

8. **-malı// -meli hám -ǵısh// -gish:** *aynımalı – aynıǵısh, kóshpeli – kóshkish, jıljımalı – jıljıǵısh.*

9. **-sheń hám -ker:** *issheń – isker.*

10. **-ǵısh// -gish hám -ǵır// -gir:** *alǵısh – alǵır, bilgish – bilgir, shapqısh – shapqır, ilgish – ilgir, sezgish – sezgir, ushqır – ushqısh, ótkish – ótkir, keskish – keskir.*

Bul morfemalar feyil sózlerge jalǵanıp belgili bir predmettiń belgisin (uqıplılıq, beyimlilik, sınıq. sapalıq) bildiredi. Olar mánilik jaqtan jaqın boladı, sonlıqtan sinonimlik qatar payda etiwde eń aktiv formalardan sanaladı.

11. **-li hám -man, -ban:** *miyrimli – miyirban (miyirman).*

-man, -ban formaları atlıq jasawshı bolǵanı menen bul jerde adamnıń ishki sezimlik belgisin bildirip kelbetlik jasap tur hám kelbetlik miyrimli sózi menen sinonim bolıp qollanǵan: *miyrimli – miyrimin salatuǵın, ayaytuǵın,*

qáwenderlik etetuǵın, qayırqomlı, bawırman, miyirban – qáwender, ǵamxor, bawırman. Bul sinonimlik qatarдаǵı sózler fonetikalıq ózgeriske ushıraǵan, onıń tiykarı, dáslepki túbiri – miyir.

12. -lı// -li hám -paz: *qumarlı – qumarpaz, ilimli – ilimpaz, oynlı – oynpaz, ónerli – ónerpaz, kelisimli – kelisimpaz. Ónerli –* mamanlıǵı bar, iskerligi bar, hár qıylı iske uqıplı, isley alatuǵın qánigeli; *ónerpaz –* qolınan hár qıylı nárese keletuǵın hám isleytuǵın adamǵa, ónermenttiń belgisine aytıladı.

Qaraqalpaq tilindegi kelbetliktiń forma jasawshı morfemalarınan **-raq// -rek hám -law// -lew, -raq// -rek hám -ltım, -ildir hám -law// -lew, dáreje formaları** da bir-biri menen sinonimlik qatnasqa túsedı: *aǵıraq – aqlaw, kógirek – kóklew; qararaq – qaraltım, kógildir – kóklew.*

Demek, kelbetlik jasawshı morfemalar biri-biri menen sinonimlik qatnasta bolıp, olar arqalı hár túrdegi mánisi jaqın bolǵan kelbetlik sózler jasaladı.

Ásirese, feyil sóz shaqabı affikslerge bay bolıp, olardıń sinonim bolıp keliw jaǵdayı da sóz shaqaplarındaǵı ózgesheliklerdey boladı.

Tildiń rawajlanıwında jańadan jasalǵan kóp feyiller qurılısı jaǵınan bóleklerge ajratılmaytuǵın bolıp ketken. Bunday feyillerdi házir túbir hám affiks morfemaǵa ajratıp bolmaydı hám morfemanı bólek alıp, basqa formalar menen sinonimlik qatnasta bola aladı dewden awlaqpız. Biz sinonimlik qatarlardı dúze alatuǵın feyil jasawshı affikslerdi qarastırdıq.

1. -la hám -te: *isle – iste, tisle – tiste.* -la morfeması onıń fonetikalıq variantı esaplangan -te morfemasına sinonim bola aladı, biraq házirgi kúnde bunday sinonimlik qatnas aktiv dep qarawǵa bolmaydı.

2. -las// -les hám -ıq// -ik: *birik – birles – biriktir – birlestir.*

Qaraqalpaq tilinde -las morfeması bir sózge jalǵanıp keledi hám usı sózge sinonim bolıp keledi. Biriktir hám birlestir, birik hám birles sózleri ortasında mánilik jaqtan ózgeshelik bar. Bul parıq -ik hám -las morfemalarınń mánileri menen baylanıslı. *-ik morfeması*, kóbinese eki nárseniń ushın birlestiriw yaki eki adamdı birlestiriw ushın qollanıladı, al *-las morfeması* kóp nárseni birlestiriw, toplaw, jıynaw mánilerin bildiredi. Demek, -ik morfeması menen -las morfemasınıń basqa mánileri de kóp bolıp, tek qosıw mánisi (nárselerdi bir-birine qosıw) menen sinonim boladı. -las penen -ik morfemalarınń sinonimlik qatnası tek usı sózlerde ǵana ushırasadı: biriktir – birlestir bolıp qollanǵanda da óz sinonimlik qatnasın saqlaydı.

3. **-las// -les hám -lan// -len:** *dálillen – dálilles, tezlen – tezles*. Bul jaǵday tek kelbetliklerge yamasa ráwishlerge qosılǵanda júz beredi.

-las morfeması ayırım kelbetliklerde hám ayırım ráwishlerge qosılǵanda -y (-ay) morfemasına da sinonim bolıp keliwi múmkin: úlkey – úlkenlestir. Atlıqlarǵa qosılǵanda bunday sinonimlik qatnas bolmaydı. Mısalı, kúshey dew múmkin, biraq kúshles dep qullanıw múmkin emes.

Demek, qaraqalpaq tilinde -las morfeması ayırım jaǵdaylarda -lan morfemasına hám ayırım jaǵdaylarda (tiykarınan, kelbetlik hám ráwishlerden feyiller jasalǵanda hám dórendi feyil ózlik dáreje formasında bolǵanında) -y hám -ay morfemasına sinonim bolıp keliwi múmkin.

4. **-la// -le hám -sıra// -sire:** *sizle – sizsire*. -la// -le sen, siz almasıqlarına jalǵanǵanda, adam menen túbirde ańlatılǵan almasıq arqalı qatnas qılıw mánisin ańlatadı. Bul mánisi menen -sıra (-sı-ra) morfemasınıń usı mánisine sinonim bolıp keledi. Bul formalı feyillerdiń mánileri júdá kóp: suwsıra, qansıra túbirden ańlatılǵan predmetti qálew, qáwipsire, jatsıra sózlerinde usınday dep qabıl etiw, almasıqlarǵa qosılǵanda joqarıdaǵı mánini,

menmensire sózinen jáne basqa mánilerdi ańlatadı. Bul morfema óziniń basqa mánileri menen -la morfemasına sinonim bolıp kele almaydı. Sen, siz almasıqlarına hám geypara sózlerge jalǵanǵanda -sıra menen -la morfemaları sinonim boladı: senle – sensire, sizle – sizsire, kúlimle – kúlimsire.

Sensirew hám senlew sózleriniń sinonim bolıwı -le hám -sire morfemalarınıń sinonim bolıwınıń nátiyjesi.

Házirgi qaraqalpaq tilinde feyil jasawshı basqa da morfemalar óz ara sinonim bolıp keledi:

5. **-in hám -si:** *ókin – óksi;*
6. **-i hám -ey:** *kemi – kemey;*
7. **-le hám -it:** *qapını bekle – qapını bekit.*

Qaraqalpaq tilindegi feyillerde bes túrli dáreje bolıp, túp dárejeni ańlatıwshı formalar joq, olar formalarsız ańlatıladı: *jazdı, keldi, oqıdı, shıqtı hám t.b.* Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde ayırım dáreje formalarınıń óz ara sinonimlik qatnası bar: *tanıt – tanıstır, dúzet – dúzettir, kórgiz – kórset hám t.b.*

Demek, házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde, tiykarınan, dáreje kórsetkishleriniń ishinde tómendegi morfemalar sinonim bolıp keledi: - **qar// -ker hám -qız// -kiz:** *jatqar – jatqız, ótker – ótkiz, pitker – pitkiz;* - **tır// -tir hám -kız// -kiz:** *keltir – kelgiz, tiktir – tikkiz;*

Feyil sóz shaqabında sinonim bolatuǵın funkcional` formalar júdá kóp:

- 1). **-tuǵın hám -ar// -er, -r:** *baratuǵın* boldı.
- 2). **-tuǵın hám -a, -e -y + jaq:** *keletuǵın – kelejaq, aytılatuǵın – aytılajaq, aytatuǵın – aytajaq, ketetuǵın – ketejaq.*
- 3). **-tuǵın hám -maqshı// -mekshi:** *oylaytuǵın – oylamaqshı, jazatuǵın – jazbaqshı, jiberetuǵın – jibermekshi.*

4). -ar// -er, -r hám -maqshı// -mekshi: *qaytıp kelermen – qaytıp kelmekshimen.*

5). -ıwshı// -iwshi hám -tuğın: *barıwshı – baratuğın, atalıwshı - atalatuğın, shaqırıwshı – shaqıratuğın.*

Demek, házirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyil jasawshı affiksler járdeminde jasalğan ayırım kelbetlik feyiller ulıwma atlıqqa, ayırımları bolsa kelbetlikke ótip ketken.

Kelbetlik feyil formalarınń sinonimlik qatnasın belgilewde, onıń anıqlawısh bolıp keliwin tiykar etip aldıq.

Hal feyilindegi sinonim morfemalar.

1. -ıp// -ip, -p hám -a, -e, -y: *quwana-quwana* qayıl boldı – *quwanıp-quwanıp* qayıl boldı. -a morfeması qaraqalpaq tilinde, tiykarınan, tákirarlanıp qollanıladı hám háreketiń uzaq dawam etkenin bildiredi. Bul morfemanıń ózine tán ózgesheligi – ol tek hal feyildiń bolımlı formasın jasaydı. Bolımsız formanı ańlatıw ushın -y morfeması qollanıladı. -ıp// -ip, -p affiksi, tiykarınan, hal feyildiń bolımlı formasın jasaydı. Demek, -a hám -ıp// -ip, -p qaraqalpaq tilinde bolımsız formadan keyin jalğanadı: *kúle-kúle* sóyledi – *kúlip-kúlip* sóyledi.

Bul eki morfema tek tákirarlangan halda bir-birine sinonim boladı. Bunda -a affiksi járdeminde payda bolğan hal feyildiń háreketinde dawamlılıq ottenkası kúshlirek boladı: *oylana-oylana* qádem bastı – *aylanıp-aylanıp* qádem bastı.

Sonday-aq -ıp// -ip, -p járdeminde payda bolğan hal feyilde háreket anıq islenedi, ol háreket jağdayın anıq bildiredi.

-ıp// -ip, -p tákirarlanıp qollanılganda -y affiksiniń tákirarlangan halda qollanıwına sinonim bolıp keledi, sebebi -y affiksi -a affiksiniń ornında únli menen tamamlanğan túbirlerge qosılıp keledi hám tákirarlangan hám

tákirarlanbağan halda qollanıladi. Demek, -y affiksi únli menen tamamlanğan túbirlerge qosılıp tákirarlanğan halda -ıp// -ip, -p affiksiniń tákirarlanğan halda qollanılıwına sinonim bolıp keledi: *oqıy-oqıy* sharshadı – *oqıp-oqıp* sharshadı, *soray-soray* ketti – *sorap-sorap* ketti.

2. -ǵalı// -geli hám -ǵannan// -gennen: *kelgeli* berli – *kelgennen* berli, *egis baslanǵalı* – *egis baslanǵannan*, *bolǵalı* beri – *bolǵannan* beri, *shıqkalı* – *shıqqannan*.

3. -maqta// -mekte hám -ıwda// -iwde: *oqıw bolmaqta* – *oqıw bolıwda*.

4. -may// -mey hám -mastan// -mesten: *úndemey* jeńedi – *úndemesten* jeńedi, *uyqılamay* shıqtı – *uyqılamastan* shıqtı, *sezdirmey* aldı – *sezdirmesten* aldı.

Háreket atı feyilindegi sinonim morfemalar. Bul funkcional` formada **-ıw// -iw, -w forması menen -maq// -mek forması** sinonimlik qatar dúze aladı: *alıw* kerek – *almaq* kerek, *orınlaw* kerek – *orınlamaq* kerek, *baslamaq* lazım – *baslaw* lazım.

Háreket atınıń infinitiv formalarınan **-ıwǵa// -iwge menen -maǵa// -mege** sinonimlik qatar dúze aladı: *kóriwge* keldim – *kórmege* keldim, *teriwge* – *termege*, *aytıwǵa* tırıs – *aytpaǵa* tırıs.

Demek, feyil quramındaǵı affikslerdiń óz ara sinonim bolıp keliwi olardıń mánileri arasındaǵı ózgesheliklerdi, stil`lik jaqtan qollanılıw keńligin, feyil dárejelerinde bolıwın kórsetiw ushın xızmet etedi. Sonday-aq, ayırım dáreje affiksleri de sinonim bola aladı: *pitirdi* – *pitkerdi*, *toltır* – *tolǵız*. Bunday feyil dárejelerin affiks morfemalardıń sinonim sıpatında qollanılıwı sóylew stiline tásir etedi hám onıń hár qıylılıǵın támiyinleydi.

Feyildiń funksional` formaların jasawshı affiks morfemalarda da sinonimlik jaǵday bar.

Solay etip, qaraqalpaq ádebiy tili hám onıń stilleri arasında jasalıwda affikslerdiń sinonim bolıp keliwi tiykargı roldi oynaydı. Olardıń qollanılıwında názik mániler bar, affiksler sinonim sıpatında qollanılǵanda olar esapqa alınadı. Affiksler b́árhá bir-biri menen sinonim bola bermesten tek olar belgili bir sózlerde ǵana sinonim sanaladı.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR

1. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Nókis, 2010
2. Jamolxonov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005
3. Акбаров С. Ўзбек тилида синтаксислик синонимлар масаласи – Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1961, №6.
4. Аханов К. Грамматика теориясының негиздери. Алма-Ата, 1972.
5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Том 1. (Материалы по диалектологии). Москва, 1952
6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде лексикалық синонимлердин пайда болыў жоллары//Өз РИАҚҚБ. Хабаршы, Нөкис, 1963, 84-91-бетлер.
7. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.
8. Бекбергенов А. Синонимлер хәм антонимлер// Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер Нөкис, Қарақалпақстан, 1971, 115-бет.
9. Бекбергенов А. Стилистикалық фигуралар// Нөкис университети, 1989. 27-январь.
10. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1955, 156-бет.
11. Ембергенова М. Хәзирги қарақалпақ тилинде сепликли конструкциялардың синонимиясы. Нөкис, 2006.
12. Ешбаев Ж. -лы// -ли аффиксиниң сөз жасаўдағы роли. – ӨзССР ИА ҚФ Хабаршысы, 1978, №3, 70-72-бетлер.
13. Қарақалпақ тилинің түсіндирме сөзлиги. IV том. Нөкис, 1992, 358-бет.
14. Қашғарий М. Девону луғатит турк. Тошкент, 1967, 483-бет.

15. Қәлендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.

16. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық хәм лексика семантикалық өзгешеликлери. Нөкис, 1989.

17. Құдайбергенов М. Қарақалпақ тилиниң морфемикасы. Нөкис, 2001

18. Пирниязова А. Қарақалпақ тилиндеги омоним аффикслер. Тошкент, 2012.

19. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили фразеологизмлариниң изохли луғати. Т., 1998

20. Тожиев Е. Ўзбек тили морфемикаси. Тошкент, 1992.

21. Тўйчибаев Б. Синонимика именных словосочетаний в современном узбекском литературном языке. АҚД. Ташкент, 1973.

22. Тюркское языкознание. Материалы III всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, «Фан», 1985.

23. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкис, 1974.

24. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис, 1994.

25. Ҳожиев А. Сўзнинг морфологик ва сўз ясалиш структураси. УТА. Тошкент, 1976

26. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимлариниң изохли луғати. Тошкент, 1974.

27. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957, 79-бет.

28. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1992.

29. Юсупова Б. Көркем сўўретлеўде келбетликлердиң стильлик қолланылыўы (И.Юсупов шығармалары материалларында). Нөкис, 2001.